Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний технологічний університет

О.В. ЛИТВИНЧУК

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА МАРГІНАЛЬНОГО ІНДИВІДА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

МОНОГРАФІЯ

Друкується за рішенням вченої ради
Житомирського державного
технологічного університету
(протокол № 4 від 27 квітня 2018 року)

Житомир – 2018

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА МАРГІНАЛЬНОГО ІНДИВІДА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

МОНОГРАФІЯ

УДК 161.201.3:165.241 (043.3)
Л 64

Рецензенти:

Вашкевич В.М. – доктор філософських наук, професор завідувач кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Поліщук О.С. – доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Л 64 **Литвинчук О.В.**

Ідентичність як проблема маргінального індивіда: соціально-філософський аналіз: монографія. Житомир : ЖДТУ, 2018. 196 с.

Монографія присвячена першому комплексному дослідженню проблеми ідентичності маргінального індивіда. У роботі розкрито методологічні засади ідентичності й маргінальності та їх органічного взаємозв'язку, сформульовано поняття «ідентичності маргінального індивіда», дано ґрунтовний аналіз таким явищам, як укоріненість у бутті та самореалізація особистості маргінального індивіда, які подані в якості головних вимірів ідентичності маргінала. Разом з тим розглянуто проблему ідентичності маргінального індивіда в реаліях сучасного українського суспільства.

Для науковців, викладачів, студентів.

УДК 161.201.3:165.241 (043.3)
ISBN 978-966-683-589-8
© О.В. Литвинчук, 2018

ЗМІСТ

Маргінальність та ідентичність як споріднені феномени…….……5

Вступ.....12

Розділ 1. Методологічні засади дослідження ідентичності маргінального індивіда в соціальній філософі…….....16

1.1. Маргінальність – суттєва ознака сучасного світу і важлива тема соціально-філософського дослідження.....16

1.2. Ідентичність – ключова проблема маргінального індивіда.....43

Розділ 2. Поняття та головні виміри ідентичності маргінального індивіда…….....66

2.1. Поняття ідентичності маргінального індивіда.....66

2.2. Укоріненість у бутті – смисложиттєвий вимір маргінального індивіда….……..…..….81

2.3. Самореалізація маргінального індивіда – дієвий спосіб утвердження власної ідентичності.....96

Розділ 3. Ідентичність маргінального індивіда в реаліях функціонування сучасного українського суспільства…….....121

3.1. Маргінальні процеси в сучасній Україні.....121

3.2. Основні контексти ідентичності маргінала в українському суспільстві…….....140

Висновки.....163

Література……..…….....170

Маргінальність та ідентичність як споріднені феномени

Сучасна людина перебуває в такому вирію подій, обставин, процесів, що однозначно охарактеризувати її сукупну життєдіяльність практично не можливо. І не дивно: життя настільки змінюване, нестабільне, неоднозначне, з багатющою мозаїкою тенденцій, напрямів, векторів, поворотів, що впору говорити про калейдоскопічність, кліповість, фрагментарність як розгортання сучасного світу, так і життєдіяльності сучасної людини. Про швидкість і різноплановість нашого часу красномовно говорять навіть епітети, які він має. Рубіжний між тисячоліттями, ракетний, ядерний, кібернетичний, комп'ютерний, економічно-кризовий, політичний, ринковий, народно-капіталістичний, революційний, постіндустріальний, інформаційний, нейлоновий. Це час рівності і свободи, демократії і диктатур, посилення міжнародних миролюбивих рухів та виникнення світових воєн, торжества всенародних виборів і жорстоких тиранів. Це час людського розуму і пошуку людського духу, апофеозу раціональності і стійкої тенденції до вивчення і спроб осягнення глибин ірраціонального. Це цивілізація високого оптимізму, віри в майбутнє і втраченого сенсу, самотнього буття, безнадійної, абсурдної, трагічної долі особистостей і народів, розгубленого і загубленого покоління, що не знайде свого притулку[1]. Можна твердо говорити про те, що сучасна людина – це людина страху[2], людина міфу[3] та ін.

---

[1] Див.: Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі «індивід – суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз) / Володимир Ілліч Муляр. – Житомир : ЖДТУ, 2005. – 320 с. с.249

[2] Муляр В. І. Страх: методологічні особливості аналізу феномену / Володимир Муляр // Схід: Аналітико-інформаційний журнал. – 2016. –№5 (145). – С. 93–98.

[3] Муляр В. І. Міф: деякі методологічні виміри дослідження феномену / Володимир Муляр // Гілея: науковий вісник.Збірник наукових праць / Гол.ред. в. М. Вашкевич. – К. : «Гілея», 2018. – Вип. 128(1). – С. 177–180.

І все ж, незважаючи на такий довгий список епітетів, що характеризують сучасний світ і людського індивіда в ньому, наважусь стверджувати, що однією з фундаментальних проблем, яка в останні десятиліття займає як сучасну людину, так і науки про неї, насамперед філософію як світоглядне знання, є феномен людської ідентичності. Проблема, яка безпосередньо випливає з основних вимірів нашого часу – калейдоскопічності життя, його кліпового характеру, подрібненості, подвійності, потрійності і т.д. смислових навантажень людської життєдіяльності. Очевидно, що такі тенденції нашого часу зумовлені феноменом швидкоплинності подій, процесів, взагалі ушвидшенням темпів життя світу в цілому і людини. Не потрібно глибоко «занурюватись» в аналіз сучасного світу, щоб пересвідчитись у вказаному ушвидшенні. Досить показати темпи зростання населення планети. Порівняльні характеристики свідчать, що на початку раннього палеоліту населення Землі становило 100–200 млн. людей. На початку пізнього палеоліту воно зросло до 1 млн. людей, з початком неоліту – до 10 мілн., а в кінці вказаного історичного періоду – до 50 млн. людей. Початок нашої ери позначений 230 мільйонами жителів планети, а перший мільярд людей зафіксований аж на початку XIX століття. А далі темпи зростання населення Землі були надзвичайно високими. Всього за наступних 130 років (1930 р.) воно становило вже 2 млрд. людей. Третій мільярд людей планети з’явився лише за 31 рік (1961 р.), четвертий – за 15 років (1976 р.), п’ятий – за 13 років (1989 р.), а за наступних всього три роки людство поповнилось на півмільярда і в 1992 році досягло 5,5 млрд. людей[1]. Нове століття і тисячоліття позначились новим зростанням чисельності людей Землі. З початком 2016 року кількість людей на планеті зросла до 7 мільярдів і 440

[1] Див. :Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996. – 368 с. с.121.

мільйонів. За даними ООН у 2030 році воно становитиме 8,5 млрд., а 2050 році – 9,7 мільярда. Експонентні форми зростання темпів простежуються практично в усіх сферах суспільного та індивідуального життя сучасної цивілізації. І саме такі тенденції зумовлюють до життя проблему ідентичності. Тому що руйнують усталені способи життя людини нашого часу. За одне життя людини стандарти буттєвості неодноразово змінюються, що створює принципово іншу світоглядну ситуацію для людини, ніж це було навіть 150 років назад. Блискуче про це написав ще на початку минулого століття видатний німецький філософ К. Ясперс. «Був час, – писав він, – коли людина відчувала світ *неминущим*, таким, як він існує між золотим віком, що щез, і призначеним божеством кінцем. У цьому світі людина будувала своє життя, не пробуючи змінити його. Її діяльність була спрямована на покращення свого становища в рамках самих по собі незмінних умов. У них вона відчувала себе захищеною, єдиною із землею і небом. Це був її світ, хоч в цьому він уявлявся їй мізерним, бо буття вона вбачала в трансцендентності. В порівнянні з таким часом людина (сучасна В. М.) виявилась відірваною від своїх коренів, коли вона усвідомлює себе в *історично певній ситуації людського існування*. Вона ніби не може більше утримувати буття[1]». Тому що корені буттєвості вислизають з-під ніг, вони стають такими, що людина не в змозі далі ними послуговуватись у своїй життєдіяльності. Фактично сучасна людина, опинившись у морі непрогнозованості сучасного світу, стоїть перед фактом втрати укоріненості в бутті, втрати буттєвісного стояння. Їй загрожує повна або часткова втрата самої себе, своєї самості, своєї ідентичності. Ось чому остання так яскраво актуалізувалася в останні десятиріччя.

---

[1] 1.Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Республика, 1994. – 527 с.

Говорячи про те, що ушвидшення та інтенсифікація темпів розгортання сучасного суспільного та індивідуального життя якісно по-новому загострює проблему людської ідентичності, ми фактично кажемо лише половину правди. Коли прискорення життя впливає на буття людського індивіда, однак він ще знаходить можливості утримувати себе в рамках буттєвісної самості, своєї ідентичності, остання для нього стає проблемою, але такою, яка не створює для індивіда принципово нової світоглядної ситуації. Мільйони людей в наш час стикаються з такою світоглядною колізією і для сучасної цивілізації це, власне кажучи, є природним нормальним процесом. А це означає, що мільйони людей в сучасному світі успішно справляються з проблемою буттєвісного стояння, адаптуючи соціальну складову власної ідентичності до нових світоглядних реалій, не втрачаючи свого духовно-світоглядного стрижня. Однак зовсім інша картина постає тоді, коли в результаті ушвидшення та інтенсифікації темпів життя людський індивід в силу різних причин мимоволі «вилітає» за рамки власного буттєвісного стояння, втрачаючи на певний час зв'язки із своїм «Я», втрачаючи власну духовно-світоглядну орієнтацію. У цей час його світогляд, переконання, буттєві цінності (А. Маслоу) не вписуються в духовну ситуацію часу (К. Ясперс), в атмосферу буття, яка зумовлюється глобальними тенденціями ушвидшення історії. Саме в такі моменти виникає класична маргінальна ситуація, а людина, яка опинилася в ній, стає маргіналом. Тоді проблема індивідної ідентичності набуває зовсім іншого змісту і звучання, оскільки людський індивід на певний період свого життя не знаходить об'єктивних і суб'єктивних засобів або «повернути» ситуацію назад, що практично неможливо, або адекватно «вписатися» в нову буттєвісну атмосферу. Виникає глибока, а часом з трагічними наслідками, колізія наявного і бажаного, людський індивід не знаходить взаєморозуміння з новою світоглядною реальністю і може залишатися в статусі маргінала навіть усе своє життя.

Із сказаного вище випливає, на мій погляд, один логічний висновок: маргінальність як явище стало феноменом часу, своєрідним показником глобальних тенденцій ушвидшення історії та інтенсифікації людського життя. А маргінальний людський індивід як феномен давно став фактом сучасного світу. І далеко не останнім за своєю значущістю для життєдіяльності людського соціуму. Це видно навіть по тому, як до маргіналів ставляться в сучасному суспільстві. Якщо раніше (кілька століть тому і навіть сто років назад) в маргіналові вбачали лише негатив, то сьогодні все більше приходить розуміння того, що маргінали – це не тільки ті, які в силу різних причин опинилися «на дні» соціуму, фіксуючи своїм буттям рівень цього «дна». Маргінали – це і ті, хто знову ж таки в силу різних причин опинилися на вістрі суспільних змін, знаменуючи собою резерви соціально-нормального. Звідси – закономірна і все глибша увага соціуму до маргіналів і, насамперед, у рамках соціальної філософії як методології гуманітарного і соціального знання.

У контекст вищесказаного дуже органічно вписується дослідження Оксани Литвинчук. Воно – своєрідний відгук молодого науковця на надзвичайно гостру проблему життєдіяльності сучасної людини. Адже ніхто з нас сьогодні в умовах калейдоскопічності життя не убезпечений від тих світоглядно-духовних смисложиттєвих колізій, які потенційно можуть загрожувати будь-кому. Усвідомити гостроту проблеми, уміння знаходити правильні виходи в лабіринтах буття людини і соціуму, що пов’язані з проблемою ідентичності звичайного індивіда, а також маргінала з метою витримати своє буттєвісне стояння, не втратити себе – перший і необхідний крок на шляху розв’язання тих ризиків світоглядності та ідентичності сучасної людини, які постають перед нею. І запропоноване дослідження О. Литвинчук – добрий порадник на цьому складному шляху.

Монографічне дослідження Оксани Литвинчук має, безсумнівно, цілу низку достоїнств. Насамперед, варто сказати про те, що постановка питання про ідентичність як проблему маргінального індивіда розглядається фактично вперше у вітчизняному не лише соціально-філософському, але і гуманітарному просторі взагалі. Вже постановкою проблеми автор припускає, а в тексті роботи обґрунтовує внутрішню спорідненість феноменів маргінального індивіда і його ідентичності, де перше, сформувавшись, неодмінно породжує друге. Таким чином автор заявляє про появу в просторі сучасного соціуму в цілому та сучасного індивіда зокрема дуже серйозної світоглядної проблеми, інтенсивність якої, очевидно, з часом буде тільки наростати. А значить, ця проблема вимагає вже зараз і вимагатиме в перспективі прискіпливої уваги як з боку науковців, так і з боку всього соціуму.

Новаторський характер наукового дослідження Оксани Литвинчук проявився не тільки в частині постановки теми. Зокрема, перший розділ присвячений обґрунтуванню маргінальності як суттєвої ознаки сучасного світу й важливої теми соціальної філософії, а також доведенню органічного взаємозв'язку явищ маргінального індивіда та його ідентичності, у якому останнє вбачається в якості стрижневої проблеми маргінального індивіда.

Особливої уваги заслуговує другий розділу роботи. Насамперед, мова іде про визначення сутності ідентичності маргінального індивіда і формування відповідного поняття. Таке завдання в рамках соціально-філософського аналізу ставиться вперше, а визначення авторкою поняття ідентичності маргінального індивіда може стати відправною точкою в подальших наукових розвідках такої досить складної проблеми, як тема даного дослідження.

У третьому розділові монографії йдеться про аналіз стану маргінальних процесів у сучасній Україні, а також про основні контексти ідентичності маргінального індивіда в

українському суспільстві. Під впливом змін, породжених ринковими реформами, що відбуваються в суспільстві, частина маргіналів пливе за течією вниз, опускаючись на соціальне «дно», – люмпенізується; збільшується кількість бомжів, алкоголіків, проституток, наркоманів. Інша частина маргіналів, скориставшись потрібними механізмами ідентифікації, знаходить шляхи та способи адаптації до нової дійсності, здобуває новий соціальний статус, який дає надію на щасливе майбутнє й відносну стабільність їхнього буття, нові соціальні зв'язки та якості.

Оксана Литвинчук, на мій погляд, методологічно виправдано говорить про два основні стандарти входження українського соціуму в маргінальні процеси – загальносвітовий і суто український, а їх відмінність вбачає у ступені безболісності сприйняття факту постійних суспільних трансформацій як ознаки часу та маргіналізації практично всіх сфер життєдіяльності людини. Достатньо аргументованими є і основні контексти ідентичності маргінального індивіда в українському суспільстві.

Гармонійно побудована структура монографії дає, по-перше, змогу краще освоїти інформацію, а по-друге, розширює аудиторію, яка може скористатися виданням. Слід зазначити, що дібраний автором матеріал є різноаспектним за змістом, цінним, розвиваючим та цікавим.

У ході дослідження використано офіційні статистичні дані, вітчизняні і зарубіжні наукові праці, публікації, результати соціологічних досліджень, що дає підстави відповідно до обраної парадигми наукової розвідки стверджувати про достовірність отриманих у монографії наукових положень, результатів і висновків.

Володимир Муляр,
доктор філософських наук, професор
завідувач кафедри гуманітарних і соціальних наук
Житомирського державного технологічного університету

ВСТУП

В останнє століття в життєдіяльність сучасної людини стрімко ввійшло явище маргінальності, набуваючи нових обертів, воно виросло до розмірів важливого суспільного феномену, а кілька останніх десятиліть увірвалося в наше життя, ставши суттєвою ознакою й важливою тенденцією розвитку сучасного світу. Пояснення цьому знаходимо, насамперед, у прискоренні темпів життя сучасної людини, яке, ущільнюючи соціальний час і розширюючи соціальний простір буття, якісно загострює питання адаптації людини до швидкозмінюваних умов життя. Маргінальність виникає як наслідок утрати людським індивідом такої адаптації, а відтак, виштовхування його на край, межу або навіть за межі соціокультурного стандарту. На тлі зростання темпів життя маргінальність посилюється і все менше шокує своєю незвичайністю, проте були часи, коли маргінали викликали яскраво виражене негативне ставлення до себе. Сьогодні маргінальне – суттєва ознака часу.

Не менш важливою проблемою сучасної людини є феномен ідентичності, адже кожен людський індивід тією чи іншою мірою усвідомлює себе як окремішність, своєрідність, неповторність, індивідуальність. З іншого боку, будь-який індивід інтегрований у певну соціальну спільність, а тому прагне ідентифікувати себе в її рамках, не порушуючи, а навпаки, розгортаючи власне єство, самість, яка виражається ідентичністю як адекватною, системоутворювальною якістю індивіда, що розгортається ним у відповідних соціокультурних умовах. І чим цей збіг точніший, тим більше ідентичність індивіда реалізовується, а сам індивід виступає як адекватний соціокультурним стандартам соціальний суб’єкт.

Проблема ідентичності для індивіда виникає тоді, коли в силу різних причин порушується адекватність єства, самості індивіда, тобто його ідентичності та зовнішніх умов життєдіяльності. За таких обставин виникає загроза для

індивіда повною мірою втілювати власне «Я», що виражається як криза ідентичності. Однак порушення балансу людського «Я» та соціокультурних умов життєдіяльності індивіда являється для нього маргінальною ситуацією. Таким чином, ідентичність та маргінальний індивід – це органічно пов'язані між собою явища. Ось чому проблема ідентичності виступає не тільки супутником маргінального індивіда, але й визначальною проблемою його буття.

Ідентичність як проблема маргінального індивіда набуває особливої актуальності в сучасній Україні. Українське суспільство, поступово включаючись у загальносвітові процеси, отримує маргінальність як ознаку сучасного світу, крім того Україна зазнає трансформацій, зумовлених державною самостійністю й необхідністю глибокої модернізації всіх сфер життя. Цей процес відбувається болісно, великі маси людей опиняються за межею нових суспільних реалій. Створюється типова маргінальна атмосфера, яка загострює проблему ідентичності. Безумовно, такі процеси не можуть пройти повз увагу науки, зокрема соціально-філософської, яка покликана надати ідентичності як проблемі маргінального індивіда відповідного статусу в теорії.

Основоположником спеціальних досліджень маргінальності та маргінальної людини став американський дослідник Р. Парк, який у 1928 році вперше вжив термін «маргінальна людина» («Людська міграція і маргінальна людина»). У подальшому ідеї Р. Парка розвинув Е. Стоунквіст, який роботою «Маргінальна людина» (1961 р.) завершив формування американської в цілому культурологічної моделі маргінальності.

У середині 50-х років минулого століття почала складатися теорія соціально-структурної маргінальності, найбільш поширеної в західноєвропейському науковому просторі. Найвідомішими її представниками були А. Фарж (Франція), Я. Штумський (Польща) та Б. Манчіні (Італія). На

відміну від американських дослідників, які під маргінальною людиною розуміють її «проміжне становище», завдяки цьому – її роздвоєння; європейські дослідники більше наголошують на «край», «рубіж», «межу» знаходження індивіда, що характеризує його повне декласування.

У вітчизняний соціально-філософський простір тема маргінальності почала проникати на зламі 80–90-х років минулого століття. Серед фундаторів цієї проблематики варто назвати В. Полякова, Є. Рашковського, Є. Старікова, М. Тьомкіна, В. Шапінського, Б. Шапталова та ін. Друга хвиля досліджень припадає на першу третину 90-х років минулого століття. Вона відобразилася в наукових розвідках О. Атояна, С. Кагермазової, К. Феофанова, Н. Фролової. Нарешті, третя хвиля почалася з кінця 90-х років минулого століття й триває до сьогодні. Серед відомих дослідників – Ю. Бродецька, А. Маслов, В. Муляр, І. Попова, Є. Садков, М. Шульга тощо.

Достатньо широку джерельну базу має й проблема ідентичності. У соціології активно досліджували тему особистості та соціальної ідентичності, а також проблеми впливу соціального середовища на механізми ідентифікації. Назвемо Е. Гідденса, Е. Гоффмана, І. Кона, Дж. Марсію, Дж. Міда, А. Турена, В. Ядова та ін. Ідентичність широко представлена в роботах А. Адлера, Л. Виготського, Е. Еріксона, В. Мухіної, С. Рубінштейна, З. Фрейда, К. Хорні, Т. Шибутані тощо. Методологічний вимір ідентичності знайшов своє відображення в дослідженнях Т. Адорно, Р. Баумайстера, Т. Воропая, Г. Гнатенка, Н. Костенко, В. Малахова, В. Павленка, В. Федотової, Ю. Хабермаса, В. Хесле тощо. Найрізноманітнішим аспектам ідентичності (національній, соціальній, етнічній, гендерній, особистісній і т. д.) присвячені роботи таких авторів, як К. Богомаз, І. Головньової, М. Козловця, Н. Конюх, Р. Мейєра, Л. Нагорної, Е. Сміта, С. Холла, Д. Якобса та ін.

Незважаючи на широку представленість у науковій літературі маргінальності й ідентичності як окремих феноменів, наукові розвідоки про їхній внутрішній зв'язок практично відсутні. Один із винятків – стаття українського дослідника М. Шульги, який актуалізує тему ідентичності як проблему маргінального індивіда.

Загальнометодологічною основою монографії стали роботи вчених, присвячені фундаментальним проблемам людини, індивіда, особистості. Це праці В. Андрущенка, В. Беха, Л. Губерського, В. Кременя, М. Лукашевича, М. Михальченка, В. Пазенка, Т. Розової, В. Шинкарука та ін.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ МАРГІНАЛЬНОГО ІНДИВІДА В СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ

1.1. Маргінальність – суттєва ознака сучасного світу і важлива тема соціально-філософського дослідження

В останні десятиліття маргінальне увірвалося в наше життя. Цей процес набув такої глибини, що сучасна людина сприймає маргінальне як щось звичне, що не викликає особливого занепокоєння. Стало нормою говорити про маргінальну особистість, маргінальні групи, маргінальні професії або навіть маргінальні класові чи етнічні утворення і т. д. Маргінальне проникло в усі сфери життя сучасної людини: в економічну, політичну, правову, побутову та ін. Явище стало таким звичним, що породило найрізноманітніші терміни: «маргінальна людина», «маргінальна культура», «маргінальні групи», «маргінальні країни» та ін.

Не вдаючись у детальний аналіз явища маргінальності, висловимо низку методологічних зауважень. При первинному ознайомленні з маргінальним виникає питання про його глибинну природу, а також джерела, своєрідні об’єктивні підстави. І тут варто наголосити на тому, що, незважаючи на «розкиданість» визначень маргінального, переважна більшість дослідників пов’язує його сутність з таким станом соціального суб’єкта (індивіда, суспільної групи, народу, країни тощо), як своєрідна межа, порубіжжя, зламність. Маргінальне, як справедливо зазначає В. Муляр, – це те, що існує, функціонує в умовах порубіжних процесів, на зламі двох або більше соціокультурних стандартів [141, с. 4]. Саме вказаним вище станом зумовлена така суттєва ознака маргінального суб’єкта, як його онтологічна та світоглядно-смислова невизначеність, своєрідна двоякість, троякість і т. д. його наявного функціонування.

Друге методологічне зауваження випливає із сказаного вище й стосується того, яким чином, через які об'єктивні і суб'єктивні причини соціальний суб'єкт опиняється в статусі маргінальності – в умовах порубіжності соціокультурних зрізів, і коли такі умови виникають. І тут очевидним є той факт, що маргінальне існувало завжди так само, як завжди, у будь-які часи або в будь-якому соціально-культурному просторі виникають межа, прикордоннісь, зламовість. Марінали з'являються так само об'єктивно, з необхідною логікою, як розгортаються людські відносини, суспільне життя, людська історія. Таким чином можемо говорити про історичні підстави маргінальності.

Історія, як відомо, має свої періоди, етапи, своєрідні злети та падіння. Визнані світовою наукою авторитети філософії історії завжди зображували історію народів, країн, націй як процес, що включає в себе різні періоди. У цьому контексті необхідно згадати О. Шпенглера, К. Ясперса, К. Поппера, Дж. Тойнбі, П. Сорокіна та ін. Зокрема відомий німецький філософ першої третини минулого століття О. Шпенглер у знаменитій роботі «Присмерк Європи», досліджуючи світову історію, висловлює ряд висновків: по-перше, в історії немає всезагальної логіки, вона вичерпується лише народженням та вмиранням культурних організмів; по-друге, носіями справжньої Всесвітньої історії є вісім таких великих культур: єгипетська, індійська, вавілонська, китайська, греко-римська (апполонівська), візантійсько-арабська, культура майя та наявна зараз західноєвропейська (фаустівська); по-третє, на кожну з історичних культур накладається закон народження, розвитку, зів'янення (змарніння) та загибелі [237, с. 13–15].

Близьких до О. Шпенглера поглядів на історію дотримувався й відомий філософ історії, видатний англійський дослідник першої половини минулого століття Арнольд Тойнбі. Він створив шеститомну працю «Дослідження історії», у якій обґрунтував висновок про те, що всесвітня історія – це сукупність окремих історій,

своєрідних та відносно замкнутих цивілізацій (у першому варіанті автора – 21, пізніше – 13), кожна з яких проходить у своєму розвитку стадії виникнення, зростання, надлому, розпаду і загибелі [198, 199].

Ґрунтовніше розуміння об'єктивних джерел та сутності маргінальності дає концепція відомого німецького філософа XX століття К. Ясперса. У роботі «Зміст і призначення історії» він формулює своє бачення історії як феномену. І хоча в цілому цей видатний мислитель критикував концепцію О. Шпенглера, сам він усе ж визначив своєрідні етапи історії. «Спроба структурувати історію, – підкреслює К. Ясперс, – завжди веде до грубого спрощення, однак саме ці спрощення можуть служити стрілками, які вказують на суттєві моменти... Людина чотири рази нібито відштовхується від нової основи. Спочатку від доісторії, від ледь доступної нашому осягненню прометеївської епохи (виникнення мови, знарядь праці, уміння користуватися вогнем), коли вона тільки стає людиною. У другому випадку від виникнення великих культур давнини. У третьому – від осьового часу, коли повністю формується справжня людина в її духовній відкритості світу. У четвертому – від науково-технічної епохи, перетворювальний вплив якої ми випробовуємо на собі» [250, с. 52–53]. Якщо поділяти логіку німецького вченого, то в наш час людина відштовхується від інформаційної епохи.

Отже, людська історія має певні етапи, періоди, різноманітні культурні організми, які характеризуються набором певних ознак, що їх ідентифікують, і розгортаються в певному просторово-часовому вимірі. Тоді логічно постає питання про те, чому є такі періоди в історії, чому цивілізації виникають і зникають, проходячи при цьому зростання, розквіт, надлом і згасання? Суттєву відповідь ми знаходимо в працях А. Тойнбі та К. Поппера, зокрема К. Поппер у відомій роботі «Відкрите суспільство та його вороги» дуже часто наголошує на так званій напруженості цивілізації [169, с. 18,

193, 199, 211–213, 219, 223, 258; 170, с. 74, 109–110, 173, 246–247, 299–300]. Аналізуючи історію Стародавньої Греції часів Платона й характеризуючи останнього як одного з перших ворогів відкритого суспільства, він зазначає: «Я вірю, що Платон, володіючи надзвичайною соціологічною інтуїцією, виявив, що його співвітчизники потерпають від найжорстокішого напруження, яке виникло через соціальну революцію, що розпочалася зі становлення демократії та індивідуалізму. Йому пощастило розкрити головну причину їхнього укоріненого нещастя – соціальних змін та соціальних суперечностей, – і він доклав усіх зусиль для боротьби з ними. Немає причин сумніватися, що одним із головних його мотивів було бажання повернути щастя співгромадянам» [169, с. 193].

Отже, напруження цивілізації, яке чи не вперше в західноєвропейській науці описав Платон, з'являється тоді, коли попередні принципи влаштування суспільства в усій його цілісності перестають давати очікувані людиною результати. Час Платона К. Поппер характеризує як одне з перших найглибших цивілізаційних напружень. «Перехід від закритого до відкритого суспільства, – на його думку, – можна визначити як найглибшу революцію в історії людства. Ця революція не була свідомою. Розпад племінного ладу, закритих суспільств Стародавньої Греції розпочався, коли збільшення чисельності населення стало відчутним усередині правлячого класу землевласників. Це означало кінець «органічного» племінного ладу, оскільки всередині закритого суспільства правлячого класу виникло соціальне напруження... До початку VI століття до нової ери цей розвиток призвів до часткового розпаду давніх звичаїв і навіть до низки політичних революцій та реакцій на них… Починало відчуватися напруження цивілізації» [169, с. 198–199].

К. Поппер характеризує платонівські часи Давньої Греції як такі, коли почали відбуватися величезні, глибинні

тектонічні зсуви в житті тогочасного суспільства. На зміну закритому суспільству, яке у своїй основі було суспільством племені (пріоритету загального інтересу), приходило відкрите суспільство, яке вперше почало виділяти особистість як певну цінність. «Закрите суспільство, – пише К. Поппер, – а разом з ним і віра в те, що плем'я – це все, а людина – ніщо, розпалася. Особиста ініціатива й самоствердження стали фактом» [169, с. 213]. Це перевернуло життєві принципи величезної кількості людей того часу, бо вони опинилися на зламі двох соціокультурних стандартів – колективістського та індивідуалістичного. Такі об'єктивні обставини руйнування старого й народження нового призводили до глибокої світоглядної розгубленості людини, відчаю та паніки. Цей процес захопив не тільки правлячий клас, але й широкі верстви людей того часу. Не стали винятком і мудреці. Як зазначає К. Поппер, їхні міркування виражають те почуття зсуву, напруги розвитку, що лежало в основі нашої індивідуалістичної цивілізації. Адже всі ці стародавні мислителі працювали в умовах трагічного напруження, що викликало розпач [169, с. 212]. Описані К. Поппером платонівські часи стародавньої Греції викидали на узбіччя історії величезні маси людей. Фактично вони опинилися в класичній ситуації, яку ми називаємо маргінальною. Цей факт дає підстави говорити про органічну єдність суспільних трансформацій і маргінальності як такої. Суспільні перетворення – перший об'єктивний фактор виникнення маргінального, і чим глибші й ширші такі перетворення, тим більше вони створюють об'єктивних підстав виникнення маргінальних індивідів, груп, цілих народів та націй.

Отже, маргінальність, будучи постійним явищем у людській історії, особливо загострювалася в перехідні трансформаційні часи. На думку В. Муляра, через деякий час у давньогрецькому суспільстві «напруження цивілізації спало, але, очевидно, знову зросло й породило підвищену, загалом негативну офіційну реакцію, пов'язану з

виникненням християнства. Як відомо з історії, переслідування християн були настільки жорстокими, наскільки їхній спосіб життя та переконання виходили за межі встановлених до того офіційних норм існування, системи цінностей. Парадокс, але з часом таке відхилення стало офіційною нормою на століття для величезної кількості людей у Західній Європі, а все, що не відповідало цьому, виявилося маргінальним. Проте вплив маргінального на суспільні процеси західноєвропейського середньовіччя буде мінімальним до того часу, доки сила християнства виявиться достатньою для стабільності в суспільстві. І коли лише зародиться нове напруження цивілізації, воно викличе нові розчарування, страждання, зневіру в силу та істинність офіційних норм та соціальних інститутів. З'явиться своєрідна хвороба духу, хвороба усталених ментальних стереотипів, які природно викличуть у більшості людей швидше відторгнення, ніж бажання сприймати нове» [142, с. 257–258]. Вдало ці часи в історії Західної Європи охарактеризував Й. Хейзінга: «Жодна епоха не нав'язує людині думку про смерть із такою наполегливістю, як XV століття. Життя проходить на тлі безперервного заклику: memento mori. Ренесанс прийде лише тоді, коли зміниться тон життя, коли приплив згубного заперечення життя втратить свою силу й... повіє освіжаючий вітер» [218, с. 149, 368]. Але, як наголошує В. Муляр, до того часу, як наступить вказаний перелом, носії крайніх ідей та поглядів будуть маргіналами. Їх будуть переслідувати так само, як переслідували перших християн, а Західна Європа ще побачить багато подій на зразок Варфоломіївської ночі [142, с. 258]. До таких процесів, на наш погляд, безумовно, потрібно зарахувати процеси огороджування в Англії, коли величезні маси людей унаслідок капіталізації англійського суспільства втратили свої землі й водночас перетворилися на люмпенів – робітників, які, крім своїх робочих рук, не володіли ніякою власністю. У Росії подібна маргінальна ситуація сталася, коли

було відмінено Юріїв день і велика кількість людей була позбавлена можливості реалізувати своє право вибору землевласника. Через кілька століть, у 1861 році, після скасування кріпосного права мільйони людей так само опинилися в маргінальному стані, хоча причина була прямо протилежна тій, яка скасувала Юріїв день.

Процес маргіналізації суспільства припав і на 30-ті роки минулого століття, коли в СРСР проводилася інтенсивна індустріалізація. У результаті мільйони людей волею партії або добровільно перетворилися на робітничий клас й опинилися в маргінальній для себе ситуації. З іншого боку, масова колективізація сільського господарства призвела до втрати землі величезною кількістю людей, що займалися сільським господарством, поповнивши ними робочі місця в містах.

Аналізуючи ці процеси, один із відомих дослідників явища маргінальності, російський учений Є. Старіков підкреслює: «Суспільству, яке існувало за сталінського режиму, не можна відмовити в динамізмі... «Вертикальні посуви» з одного прошарку населення в інші забезпечували постійний приплив кадрів у «сучасні» сектори за рахунок масового відтоку з «традиційного». Зумовлений репресіями зворотній потік з верхніх рівнів соціальної структури в її підвальні поверхи відкривав можливості для запаморочливих кар'єр, створюючи ілюзію соціальної справедливості й високої мобільності... Горизонтальні та вертикальні переміщення величезних мас людей вели до маргіналізації основних класів суспільства. Масове переміщення сільських жителів у міста не супроводжувалося розгортанням соціальної інфраструктури. Втративши зв'язки з сільським життям, переселенці не мали можливості повноцінно включитися в міське життя. Виникла типова маргінальна, «проміжна» субкультура. Уламки сільських традицій дивовижним чином переплелися з нашвидкоруч засвоєними «цінностями» міської цивілізації» [185, с. 138].

Щоб зрозуміти внутрішній механізм попперівського напруження цивілізації, що було об'єктивною основою маргінальності, ще раз звернемося до А. Тойнбі. Розв'язуючи проблему генези людських цивілізацій, він порівнює їх із примітивними суспільствами щодо їх спрямованості. «Істотна відмінність, – зауважує А. Тойнбі, – між цивілізаціями й примітивними суспільствами... проявляється в спрямованості мімезису або наслідування... У примітивних суспільствах... він спрямований на старшу генерацію та на мертвих предків, які стають невидимі, проте відчутні за спиною в живих старійшин, зміцнюючи їхній престиж. У суспільстві, де мімезис спрямований у минуле, панує звичай, що забезпечує зберігання статичності. Натомість у суспільствах-цивілізаціях мімезис спрямований на творчі особистості, які ведуть за собою послідовників, тобто на людей, котрі прокладають шлях у майбутнє. У такому суспільстві «кора звичаю розламується»... і воно динамічно рухається шляхом змін і бурхливого розвитку» [198, с. 60]. Таким чином, у переході від статичних умов до динамічної активності англійський учений вбачає головну сутність генези цивілізацій. З іншого боку, динамічна активність передбачає наявність чогось такого, що не існує в статичному суспільстві. Статичне суспільство не бачить іншого (нового) як образу предків і старшої генерації, унаслідок чого воно відтворює те, що вже існувало. У примітивному суспільстві немає суперечності минулого і майбутнього, адже вони фактично тотожні.

Щодо цивілізації, то її перша умова – іншість, щось таке зовнішнє й нове, яке може виступати змістом майбутнього. У цьому контексті А. Тойнбі звертається до міфології, формулюючи генезу світу як боротьбу двох начал. «Наявність і могутність цього дуалістичного зв'язку як причинного фактора в процесі утворення цивілізацій» [198, с. 71] англійський філософ виокремлює як визначальний принцип генези цивілізацій. Генеза цивілізації – продукт взаємодії, її творення – результат сутички [198, с. 77].

Ідея сутички, боротьби, взаємодії – ключова ідея А. Тойнбі в прагненні розкрити сутність історії та її рушійні сили. «У нашому дослідженні, – зауважує він, – тема сутички... вже розглядалася на початку, ми зауважували, «що суспільство... в процесі своєї життєдіяльності стикається з цілою низкою проблем» і що «кожна така проблема – це виклик, відповісти на який можна, лише пройшовши через нелегкі випробовування» [198, с. 71–72]. За логікою англійського дослідника, історія людських цивілізацій – це постійна зміна Викликів та Відповідей. Будь-яка стадія суспільного розвитку рано чи пізно вичерпує свої потенції, і тоді перед суспільством постає Виклик, який виражається в низці гострих проблем економічного, політичного, побутового, духовно-світоглядного характеру, успішне вирішення яких неодмінно вимагає від людей чіткої Відповіді.

Важливість Виклику в контексті нашого дослідження полягає в тому, що він кардинально змінює місце й статус людини, яка знаходиться «не на своєму місці» в суспільній структурі, тобто почуває себе незручно, невпевнено, оскільки виштовхується обставинами Виклику на периферію суспільних процесів або навіть за їх межі. Створюється класична маргінальна ситуація для величезної маси людей, можливо навіть для всього суспільства, країни. Історія показує, що з часом соціальний суб’єкт (окремий індивід, спільність людей) формулює Відповідь на виклики епохи – за таких обставин відбувається процес перебудови засадних принципів життєдіяльності вказаного соціуму на нових началах. Маргінальне в умовах Виклику історії поступово стає нормальним, загальноприйнятим в умовах Відповіді соціуму. Тоді знижується напруження цивілізації, яке в момент найгостріших проявів Виклику було найвищим.

Для розуміння ще однієї дуже важливої причини явища маргінальності в історичному розрізі варто повернутися до феномену динаміки, який можна сформулювати як головну й

суттєву ознаку цивілізаційності. Динаміка означає рух уперед, а не назад, рух у майбутнє, а значить у невідоме. Динаміка, у розумінні А. Тойнбі,– це шлях до досконалості, а при найбільшому наближенні до неї – формулювання нової досконалості як цілі, смислу буття.

Важливою особливістю динамічних суспільних процесів на відміну від статичних, є те, що динаміка прискорює рух уперед. Це яскраво можна ілюструвати на прикладі перехідних епох, трансформаційних процесів на будь-якому рівні життєдіяльності соціумів. Під час суспільних трансформацій соціальний суб'єкт рухається семимильними кроками, долаючи за короткі проміжки часу те, що раніше долав роками чи навіть десятиліттями. Очевидно, такий характер суспільної динаміки зумовлений новою незвіданою силою, що притягує, адже в прагненні нового й полягає суть творчої натури людини. Таким чином суспільна динаміка, як її уявляє А. Тойнбі, сама по собі створює об'єктивні умови для соціальної мобільності, яка спресовує час і одночасно розширює простір людини як у реальному, так і у віртуальному вимірі. Динаміка у своїй потенції – це шлях до постійного перетворення, і чим воно глибше і ширше, тим фундаментальніші засади наступної динаміки, тим швидше вона наступає. Це виражається в механізмі «Виклику – і – Відповіді», коли ушвидшення «виклику» прискорює «відповідь» і цей процес повторюється. Так ми підходимо до аналізу однієї з найважливіших причин маргінальності як явища – феномену ушвидшення, прискорення темпів суспільного життя, темпів історії.

Прискорення історичного руху не завжди було яскраво вираженим. Можна сміливо стверджувати, що до минулого століття про суспільне прискорення говорили мало, оскільки форма експоненти як графіка суспільного прогресу стала доведеним фактом лише кілька десятиріч назад. Для ілюстрації візьмемо динаміку чисельності жителів планети в різні епохи. Як зазначають відомі сучасні українські

філософи В. Андрущенко та М. Михальченко, порівняльні характеристики свідчать, що на початку раннього палеоліту населення Землі становило приблизно 100–200 тис. На початку пізнього палеоліту нараховувався 1 млн. осіб; на початку неоліту – 10 млн., а наприкінці його – 50 млн. Початок нашої ери позначений 230 млн. жителями планети. Далі людство зростало надзвичайно швидко: на початку XX століття – 1 млрд., через 130 років (1930 р.) – 2 млрд., через 31 рік (1961 р.) вже було 3 млрд. людей, ще через 15 років (1976 р.) – 4 млрд. П'ятий мільярд був зафіксований усього лише через 13 років (1989 р.), у 1992 році населення Землі становило 5,5 млрд. осіб [4, с. 121]. Варто додати, що на початку нового тисячоліття вчені зафіксували шостий мільярд, а нещодавно – сьомий. При цьому частка китайців на планеті досягає 20 %, надзвичайно швидко зростає населення Індії. Учені стверджують, що лише за п'ять років (1991–1996 р.р.) індійців збільшилося на 80 млн.

Зараз чисельність населення Індії сягає більше 1 млрд. осіб. Демографічний вибух – цей вислів давно уживаний, коли йдеться про темпи зростання населення Землі. Крім того, учені прогнозують, що до кінця XXI століття населення нашої планети буде становити 11–12 млрд. людей [4, с. 121].

Яскраво охарактеризував феномен ушвидшення світової історії В. Муляр. «Стало вже звичним, – підкреслює він, – коли за одне людське життя кілька разів змінюються його економічні, матеріальні, духовно-культурні та інші засади. Скажімо, космічна ера в історії людства почалася лише 35–40 років тому, а ми сьогодні будь-яку нову інформацію про космічні польоти сприймаємо як щось буденне. Зміна пріоритетів й обличчя сучасних економічних, технологічних, культурних процесів стали настільки стереотипним явищем, що, наприклад, поява телевізійного простору, вік якого кілька десятиріч, сприймається давноіснуючою частиною нашого життя. Утім – це лише незначні прояви людського генія, які характеризують темпи суспільного розвитку минулого

століття. Про швидкоплинність історії красномовно свідчать епітети, характерні для нього: рубіжний між тисячоліттями, ракетний, ядерний, кібернетичний, комп'ютерний, економічно-кризовий, потогінний, ринковий, народно-капіталістичний, революційний, постіндустріальний, інформаційний, нейлоновий тощо. Одночасно – це століття рівності і свободи, демократії й диктатур, посилення міжнародних миролюбивих рухів і виникнення світових воєн, торжества всенародних виборів і жорстоких тиранів. XX століття – це час людського розуму й пошуку людського духу, апофеоз раціональності та стійка тенденція до вивчення і спроб осягнення глибин ірраціонального. Це цивілізація високого оптимізму, віри в майбутнє і втраченого сенсу, самотнього буття, безнадійної, абсурдної, трагічної долі особистостей і народів, розгубленого та загубленого покоління, що не знайде свого притулку. Майже все, що можливе в людській історії, зібрало в собі це століття. Початок XXI століття лише закріпив ці риси» [142, с. 248–249].

Наведеного вище досить для того, щоб зробити давно відомий для багатьох фахівців висновок: з ходом історії її маховик розкручується все швидше й швидше. Ситуативність, калейдоскопічність, мозаїчність життя стає нормою. Нормою стає й саме явище маргінальності – вічний супутник і наслідок зростання темпів повторюваності цивілізаційних напружень, «викликів – і – відповідей» історії, прискорення буття сучасної людини. Подібно до того, як цивілізаційні напруження та прискорення історії захоплюють собою практично найважливіші для сьогодення сфери життя цивілізації, у полон маргінальності потрапляє все, що характеризує людське буття.

Маргінальність являє собою суттєву ознаку часу. Її вплив на суспільні процеси, життя сучасної людини неймовірно зріс. Очевидно, що в таких умовах не помітити маргінальне –

значить удавати, ніби такої проблеми не існує. XX століття – час наукової актуалізації маргінальності.

Незважаючи на те, що наукові конституювання маргінальності як проблеми гуманітарного знання починаються з минулого століття, наукові розвідки вказаного явища, безсумнівно, були й раніше. У XIX столітті один із засновників європейської концепції комунізму, німецький філософ Ф. Енгельс у праці «Селянська війна в Німеччині» писав про те, що «у зв'язку з розпадом феодалізму в суспільстві... значно збільшилась кількість людей, які позбулися своєї професії та місця проживання» [67, с. 354–355]. Далі він робить короткий, але достатньо повний соціологічний аналіз маргіналізованого населення Німеччини XVI століття, зазначивши, що процес маргіналізації торкнувся всіх «складових старого феодального та цехового суспільства» [67, с. 355], а не окремих його прошарків.

Методологічно подібний аналіз зробив і його сподвижник К. Маркс у «Капіталі». Він виділив декілька категорій людей з маргінальними ознаками, що з'явилися в Європі в середині XIX століття під час пауперизації населення. Це, по-перше, дієздатні, по-друге, сироти та діти пауперів, по-третє, жебраки, недієздатні і, нарешті, жертви промисловості, каліки, хворі, вдови та ін. [125, с. 658]. У цьому дослідженні науковця бачимо односторонній погляд на проблему маргінальності, що характерний і для сучасних дослідників цього феномену. К. Маркс навів приклад економічних маргіналів, що сформувалися в процесі промислового розвитку Європи XIX століття: швидка індустріалізація певних європейських країн і як наслідок – урбанізація, маргіналізаційні процеси. Маргінальне становище було значною мірою примусове. Це лише один з аспектів маргінальності, одна з багатьох її складових, яка, як зазначив К. Маркс, з'являється в період економічних криз і зазвичай є нетривалою.

Тема маргінальності наявна і в Г. Зіммеля, німецького філософа і соціолога кінця XIX – початку XX століття, одного із засновників «філософії життя». Вона подана під ідеєю «чужинця» й частково описана у «Філософії грошей», також деякі фрагменти висвітлено в розділі «Екскурс про чужинця». Категорія «чужинець» уводиться дослідником для визначення людини, яка опинилася в групі з чужими для неї нормами та цінностями. Німецький дослідник наголошував, що персона чужинця завжди з'являється ззовні, а тому об'єктивно віддалена від життя традиційної групи. З одного боку, залишаючись відмінним – «чужим» для групи, чужинець – фігура конфліктна, а з іншого – він виступає своєрідним ядром для пошуку спільної основи в побудові компромісної єдності. Чужинець ніколи повністю не інтегрується в структуру груп, а тому провокує певну протидію як групі в цілому, так і окремим її членам. Єдині можливі відхилення трапляються в абстрактних несуттєвих питаннях, які можуть об'єднати абсолютно різних людей. Така уніфікація призводить до нівелювання самого феномену «чужинця» в умовах якісно нової реальності. Як відмічає одна з дослідниць явища маргінальності С. Баньковська, зіммелівське вчення стало основою функціональної традиції визначення маргінала. Згідно з ним «маргінальність» розглядається як недостатня участь у суспільних процесах, виключення із соціальних структур, витіснення за їх кордони. Таке визначення стало підґрунтям для сучасних негативних інтерпретацій маргінальності, як відступ від заданої форми [12, с. 427].

Причини дослідження маргінальності можна аналізувати як в ранніх, так і в більш пізніх наукових розробках, проте всі вони мають єдину спільність, яка полягає в тому, що жоден із зазначених вище та інших дослідників не вважали маргінальне спеціальним предметом власного вивчення і тим більше не користувалися відповідним терміном. Перший, хто це зробив, був американський учений Р. Парк – один із

засновників і лідерів так званої Чиказької школи, який у 1925 році в праці «Місто Чикаго» здійснив порівняння панівних на той час культурних цінностей та соціальних норм з відповідними цінностями мулатів, сформулювавши висновок про їх порубіжний стан. Його статтю «Людська міграція і маргінальна людина», яка була опублікована в «Американському соціологічному журналі» 1928 році, справедливо вважають початком спеціальних досліджень маргінальності. Насамперед тому, що в самій назві статті фігурувало нове на той час поняття «маргінальна людина». Крім того Р. Парк уперше спробував дати визначення маргінальності, сформулювавши її як стан людських індивідів, які знаходяться на межі двох різних і конфліктних між собою життєвих культур, рас, способів життя [261]. Варто при цьому зазначити, що свої висновки Р. Парк зробив на основі вивчення життя та побуту мігрантів, які проживали в той час у Чикаго. Власне кажучи, беручи за основу ідеї зіммелівського чужинця, Р. Парк дає можливість оцінити маргінала більш повно: маргінал – людина на кордоні між двома культурами, двома соціальними світами, яка не може належати до жодного з них [262].

Прагнення людини жити одночасно в двох різних культурах породжує психологічний дискомфорт і нестійкий характер. В описі «маргінальної людини» Р. Парк часто вдається до психологічних акцентів. Американський соціальний психолог Т. Шибутані звернув увагу на ті риси маргінальної людини, що описані Р. Парком, і виділив такі ознаки: невпевненість у власній повноцінності; невизначеність стосунків із друзями й постійний страх бути несприйнятим ними; схильність уникати невизначених ситуацій для уникнення принижень; хвороблива сором’язливість у присутності інших людей; самотність; надмірні переживання щодо майбутнього та страх з приводу будь-якої ризикової справи; невміння насолоджуватися й

упевненість у тому, що оточуючі ставляться до неї несправедливо [233, с. 475].

Сам Р. Парк робить висновок про те, що маргінальна особистість – це новий тип культурних взаємовідносин, які склалися на новому рівні цивілізації внаслідок глобальних етносоціальних процесів. На відміну від традиційного носія національної культури така людина схильна бачити альтернативні шляхи розвитку, творчо вирішувати кризові ситуації, бо до цього змушує її об'єктивне становище людини на межі, необтяженої жорсткими соціокультурними рамками.

Американський соціолог, учень Р. Парка Є. Стоунквіст на прикладі етнічних меншин Америки у своєму монографічному дослідженні «Маргінальна людина» (1937 р.) здійснив аналіз маргінальної людини із соціально-психологічних позицій. Неоднозначне становище людини «на межі культур», на його думку, з'являється в результаті взаємодії менш престижної групи та групи-реципієнта. Науковець увів також поняття маргінального середовища як такого, де дві культури перетинаються і де домінуюча культура комбінує, об'єднує особливості двох культур. У центрі цього перетину – маргінальна людина, яка усвідомила втрати рідної групи й прикордонність свого становища «між двома вогнями». Серед основних характеристик маргінала Є. Стоунквіст виділяє підвищену чутливість і самосвідомість із почуттям расової приналежності, подвійну нестійку ідентифікацію, хворобливий стан душі, комплекс неповноцінності та ін. Найбільш важливою рисою, на його думку, виступає гібридність як результат адаптації й поступового формування особистості з новими якостями. Саме в появі особистості, яка не відчуває суперечності, розподілу внутрішнього світу внаслідок модернізації традиційної культури, як вважає Є. Стоунквіст, полягає перспектива перехідного стану маргінальності [191, с. 99–100].

Американський учений показав три фази еволюції маргінала: по-перше, людина не усвідомлює власного перебування в процесі конфлікту культур, орієнтуючись на панівну культуру; по-друге, конфлікт стає усвідомленим; по-третє, відбувається вдала, позитивна або негативна адаптація до певних умов чи ситуацій.

Саме через переживання людиною почуття «не на своєму місці», усвідомлення культурного конфлікту людина в соціально-психологічному сенсі перетворюється на маргінала. Цей стан стає підґрунтям для прояву таких негативних явищ, як дезадаптація, нестабільність, деградація тощо. Є. Стоунквіст наголошує, що маргінальна людина має шанс подолати цей стан та успішно адаптуватися до нових життєвих реалій.

Отже, з вищезазначеного випливає, що американська «традиція» дослідження маргінальності акцентує увагу на культурному конфлікті як на джерелі формування маргінального типу особистості. При цьому маргінальність – подвійна свідомість мігранта, була сприйнята американською гуманітаристикою як необхідний етап переходу від локальної самосвідомості провінційного іноземця-мігранта до самоусвідомленого входження в американське культурне середовище як інтегрованого члена суспільства, який поділяє американські цінності. У шістдесяті роки цю ідею замінить ідея культурного плюралізму, відповідно до якої пріоритетною стає підтримка культурних цінностей етнічних меншин.

Певною мірою відхід від культурологічної моделі маргінальності в американській гуманітарній науці був пов’язаний з позицією відомого дослідника феномену маргінального Т. Шибутані. Він розглядає маргінальність у контексті соціалізації особистості в суспільстві, «культурна матриця якого може змінюватися двома шляхами – шляхом трансформацій у соціальній структурі або ж шляхом соціальної мобільності» [233, с. 467]. Провідними для

науковця виступали умови, за яких людина змушена самовизначитись. Т. Шибутані підкреслює, що в період криз і трансформацій соціальних структур певні традиції, звичаї, норми стають сумнівними.

Визнаючи плюралізм сучасного світу, учений розуміє під маргінальністю стан людини, яка стоїть перед вибором між двома еталонними групами з різними часто протилежними потребами, які неможливо одночасно задовольнити. Заперечуючи твердження Р. Парка про маргінала як людину на межі культур, Т. Шибутані вбачає в маргінальності невміння людини формувати власні моральні судження і, відповідно, «Я-концепції». Дослідник зауважує, що маргінальний статус – це позиція, в якій утілилися суперечності структури суспільства. А тому, на його думку, не завжди наявний взаємозв'язок між маргінальним статусом людини й комплексом її негативних психологічних рис. Маргінальні групи можуть не усвідомлювати культурний конфлікт, формуючи соціальне середовище з власними цінностями. Чинником психологічних розладів найчастіше виступає ситуація ідентифікації з вищою стратою та неприйняття до неї особистості.

Незважаючи на певну критику наукової позиції Р. Парка щодо маргінальності з боку Т. Шибутані, а також інших дослідників, зокрема Е. Х'юза, американська концепція маргінальної людини залишилася в рамках культурологічного підходу. Потрібно погодитися з висновком В. Муляра про те, що поява монографії Е. Стоунквіста «Маргінальна людина» (1961 р.) деякою мірою збіглася із завершенням першого етапу досліджень проблеми маргінальності в західній гуманітарній науці, накопиченням значної емпіричної бази та формуванням в цілому культурологічної її концепції [143, с. 170–171].

Західноєвропейська традиція дослідження маргінальності формується в 50-х роках минулого століття, тобто приблизно тоді, коли сформувалися основні смислові рамки

американської моделі. Однак на відміну від американської західноєвропейська модель маргінала суттєво відрізняється. Вона розглядається не як людина «межі», «зламу», «конфлікту культур», а як людина «на узбіччі» суспільства, «на краю», навіть поза ним. Як зауважує І. Мітіна, різниця між американськими та європейськими поглядами на проблему маргінальності викликана двома основними причинами: європейське суспільство початково формувалося як стратифіковане та ієрархічне, тому більший акцент робився на статусі й способі життя, а не на ініціативі та соціальній мобільності; різниця між міграційними процесами (у Європі міграція була не переселенською, а трудовою) вплинула на якісні зміни складу в'їжджаючих і на ставлення до міграції сторін, які беруть у ній участь [144, с. 13–14].

Загалом у європейській традиції можна виділити два основні підходи, які умовно називаються «англо-німецький» і «французький». Німецькі та англійські вчені займають майже однакові позиції щодо тлумачення маргінальності. Вони розуміють її як негативний варіант результатів процесу структурної деформації та трансформації суспільства. Маргінали – група, що знаходиться на межі (а також «маргінальна», «проблемна група», «соціальні прошарки, які викликають презирство», «декласовані»; у буденному спілкуванні – «дно», «осад», «покидьки», «прокажені», «асоціальні»). У німецькому науковченні до маргінальних груп зараховують циганів, іноземних працівників, гомосексуалістів, повій, алкоголіків, наркоманів, бомжів, молодіжні субкультури, жебраків, злочинців, звільнених в'язнів. Таким чином маргінальність розглядається з позиції невдалої адаптації її суб'єктів у соціальному середовищі, унаслідок чого формуються негативні стереотипи як з позиції автохтонного населення, так і з боку самих «ізольованих».

Якщо в шістдесяті роки маргіналами в західноєвропейському розумінні були люди, які тимчасово втрачали попередній статус, тому що мігрували із села в

місто, з країни «третього світу» в європейське середовище, то вже до кінця сімдесятих років ситуація різко змінилася. Науково-технічна революція, упровадження нових інформаційних технологій призводять до певних зрушень у самому суспільстві. Більшість інтелектуальних професій стають неактуальними, через що «нові» безробітні набувають статусу «маргіналів не за власним бажанням» (частково зайняті, аутсайдери, соціальне «дно»). Оскільки в такому визначенні маргінальності акцент робиться на соціально-економічній нерівності в суспільстві, підхід має назву соціально-класовий.

Французьку модель маргінальності найкраще подає А. Фарж. Він, зокрема, зазначає, що у Франції поняття «маргінал» як іменник з'явилося в 1972 році (раніше існував тільки прикметник «маргінальний»). Маргіналами почали називати тих, хто або сам заперечував суспільство, або виявлявся запереченим ним [204, с. 143]. На думку французького вченого, головне джерело виникнення маргінала – його конфлікт з навколишнім соціальним середовищем. Такий конфлікт нерідко виникає з ініціативи самої людини. Цим практично відрізняється бачення сутності маргінальності А. Фаржа від тлумачення колег-американців, які в основному вбачали таке джерело в об'єктивних, незалежних від самої людини обставинах, особливо в контексті расової, етнічної міграції. «Маргінальність, – наголошує А. Фарж, – це не стан автономії, а результат конфлікту із загальноприйнятими нормами, відображення специфічних відносин з існуючим суспільним ладом. Маргінальність не виникає поза різким реальним або вигаданим зіткненням з навколишнім світом» [204, с. 144].

Фактично А. Фарж зараховував до маргіналів тих людей, які будь-яким способом чинили опір суспільному ладу Франції. Цей опір міг бути активним, як під час так званої студентської революції в цій країні 1968 року (невипадково маргінал як іменник виник саме в цей період французької

історії), а міг бути пасивним у вигляді бездіяльного ігнорування цінностей, суспільних норм поведінки.

Разом з тим потрібно зазначити, що з часом погляди А. Фаржа на природу маргінального дещо змінилися. Це особливо стало помітним тоді, коли Францію почали поповнювати мігранти з Африки. Сам учений з цього приводу зазначав: «Для кінця XX століття характерний образ маргінала близький до природи, з квіткою в губах або на зброї (це уявлення асоціюється з подіями 1968 року). Але невдовзі його виштовхує інший образ, що відповідав різко зміненим умовам. На фоні економічної кризи, яка невблаганно зростає, змінюється й стає жорстокішим обличчя маргінала: тепер це африканець, який приїхав працювати до Франції. Саме він затаврований як уособлення всіх бід і небезпек. До нього вже не застосований термін «маргінал», який асоціюється з безпечним рухом хіпі. Більше не мовиться й про добровільний вхід у маргінальність. Причина зрозуміла: безробіття та криза нав'язують суспільству свою динаміку, і воно раптом із жахом виявляє, у якому важкому стані опинилися його власні члени – «нові бідняки», які живуть у стінах і біля підніжжя наших будинків в умовах волаючої знедоленості, яку вони не самі обирають і яка невблаганно посилює їхню деградацію» [204, с. 145]. У цій цитаті французького вченого – яскрава ілюстрація західноєвропейської концепції маргінальності як явища, головне джерело якого не стільки міграція расова чи етнічна, скільки трудова міграція, яка виникає через глибокі структурні трансформації в економічних підвалинах західноєвропейського суспільства.

Отже, у західній гуманітарній науці ми виявляємо дві основні концепції маргінальності. Американська – історично виникла раніше – розглядає маргінала як того, хто знаходиться «на межі», «на зламі», «на рубежі» різних соціокультурних стандартів. Основну причину потрапляння в такий стан американські дослідники пов'язують із расовою,

етнічною, зовнішньою міграцією, у процесі якої зіштовхуються різні, навіть протилежні за своєю суттю культурні зразки. Така концепція маргінальності у своїй основі культурологічна. Натомість європейська концепція маргінальності, що виникла історично пізніше, витлумачує маргінала як людину, яка в силу певних об'єктивних, а нерідко суб'єктивних причин опинилася «на узбіччі», «на краю», навіть «поза межами» певного соціального стандарту. Основну причину потрапляння в такий стан західноєвропейські вчені вбачають не в расовій чи етнічній міграції, а в міграції трудовій, що викликана процесами трансформації всередині того чи іншого соціокультурного зразка. Така концепція маргінальності за своїм змістом є структурною.

У вітчизняному соціально-філософському просторі тема маргінальності почала проникати в гуманітарну науку на рубежі 80–90-х років минулого століття. Серед фундаторів цього напрямку можна назвати В. Полякова, Є. Рашковського, Є. Старікова, М. Тьомкіна, Т. Шаніна, Б. Шапталова, В. Щапінського [166; 174; 185; 186; 195; 229; 230; 231] та ін. Дещо пізніше до них приєдналися А. Атоян, С. Кагермазова, К. Феофанов, Н. Фролова [8; 81; 206; 214], на рубежі століть – Ю. Бродецька, А. Маслов, В. Муляр, І. Попова, Є. Садков [30; 126; 142; 143; 167; 179] та ін.

Здійснивши короткий аналіз вітчизняної маргіналістики, відзначимо низку її характерних рис. Насамперед скажемо про те, що абсолютна більшість вказаних вище та інших дослідників перебувають у рамках європейської концепції маргінального. Є. Рашковський означує маргіналів як особистостей або групи, що знаходяться на «околицях», на «узбіччях» або, висловлюючись прозоріше, за рамками характерних для цього суспільства основних структурних підрозділів або пануючих соціокультурних норм і традицій [174, с. 146]. Маргінальна ситуація, на думку ученого, виникає на зламі неподібних форм соціокультурного досвіду,

завжди буває досить напруженою й по-різному реалізовується на практиці. Це означає, що в маргінальну ситуацію можуть потрапляти різні за векторами цінностей частини суспільства. Як зазначає науковець, американські вчені 30–50-х років звернули увагу на те, що в ситуації маргіналів знаходиться значна й до того ж достатньо активна частина американського суспільства (етнічні та релігійні меншини, представники нетривіально мислячої художньої й наукової інтелігенції та ін.) [174, с. 147].

Приблизно на таких самих методологічних позиціях в дослідженні маргінальності перебуває й один із найвідоміших аналітиків маргіналізації радянського суспільства на різних етапах його розвитку російський дослідник Є. Старіков. У своїх двох згаданих вище публікаціях він чи не вперше в радянській гуманітарній науці показав цілісну картину маргіналізації суспільства, зокрема в період сталінщини. До маргіналів він зараховував фактично всі основні групи громадян радянської доби: робітників, колгоспників, інтелігенцію, проілюструвавши ідею повного декласування всього радянського суспільства. «У нас в країні, – зазначає Є. Старіков, – немає безробіття, але є декласовані представники робітників, колгоспників, інтелігенції, управлінського апарату» [185, с. 134]. У цьому контексті варто згадати Б. Шапталова, який цілковито підтримав висновок про повне декласування радянського суспільства [231, с. 168].

Другою рисою вітчизняної маргіналістики є те, що в її рамках ми натрапляємо на перші спроби зробити певні підсумки наукових розробок цієї теми, включаючи й західні джерела. Перша така спроба – стаття російського дослідника К. Феофанова «Социальная маргинальность: характеристика основных концепций и подходов в современной социологии», опублікована 1992 року в реферативному журналі «Общественная наука за рубежом. Серия Социология». У ній автор не тільки описав історію виникнення й розвитку

концепції маргінальності за кордоном, але й зробив одну з перших у вітчизняному гуманітарному знанні спроб класифікації. З іншого боку, А. Атоян – один із численних українських дослідників явища маргінальності, чи не вперше висунув ідею соціальної маргіналістики – міждисциплінарного комплексного дослідження даного явища. «Будучи явищем багатоаспектним і за самим визначенням порубіжним, – підкреслює він, – маргінальність як предмет гуманітарного дослідження виходить за суворі рамки будь-якої дисципліни. Комплекс знань про маргінальність, який умовно можна назвати маргіналістикою, не претендує на статус однієї з дисциплін, а може бути (і по суті вже є) результатом міждисциплінарних досліджень, які врешті повинні перетворити його в певний міждисциплінарний і культурно-історичний синтез» [8, с. 29].

Третя риса вітчизняних розвідок явища маргінальності характеризується особливою увагою до феномену маргінальності у вимірі окремої людини, індивіда, людської особистості. На українському ґрунті в цьому контексті вирізняються роботи В. Муляра, А. Маслова, М. Шульги тощо. Можна стверджувати, що аналіз маргінальних процесів у вимірі самореалізації, становлення особистості, виконаний В. Муляром, – один із перших і небагатьох у вітчизняній соціальній філософії [143, с. 169–182; 142, с. 257–273; 139; 140]. Маргінальне вчений розглядає в генетичній єдності з нормальним. «Маргінальне є соціальним, соціально нормальне є потенційним маргінальним, тому що їх взаємозв’язок – це буттєві відносини норми з відхиленням і потенція неминучого їх взаємопереходу. Такі процеси відбуваються тільки завдяки суспільним перетворенням» [142, с. 175]. Звідси випливає, що маргінальне – це не щось несподіване, воно – закономірний результат суспільно-перетворювальної діяльності людини як істоти. І чим швидші та глибші ці перетворення, тим маргінальне стає частішим та унікальнішим. Тому маргінальність потрібно розглядати, як

зазначає В. Муляр, у якості результату унікальних процесів сучасного розвитку людської цивілізації, важливою рисою яких є ушвидшення історії [142, с. 175].

Науковець убачає в маргінальному не лише покидьків, люмпенів, «дно» суспільства, він розглядає маргінальне як обернений бік норми, її тіньову сторону. Будучи такою, маргінальність фіксує резерви соціально-нормального як у негативному, так і в позитивному розумінні. «Рух за відкрите суспільство, християнство, пошуки індивідуальності епохи Відродження, – наголошує В. Муляр, – усе це спочатку було маргінальним, а тільки згодом стало нормальним. Абсолютна більшість нового, геніального, відкритого в науці та технології, культурі спочатку виглядало як єресь, як щось незвичне, ненормальне, відхилення, тобто маргінальне» [142, с. 178].

Таке тлумачення маргінальної людини дослідник обґрунтовує ідеєю самореалізації особистості, під якою розуміє процес вільного, свідомого, найбільш повного розкриття та реалізації людським індивідом власних сутнісних сил. Самореалізація особистості, на думку В. Муляра, – це засадний діяльнісний принцип становлення особистості [142, с. 127–151] незалежно від того, у якому статусі здійснює свою життєдіяльність людський індивід – у нормальному чи маргінальному. У зв’язку з цим учений обґрунтовує три стадії самореалізації особистості в маргінальних умовах: стадія «самореалізації входу», стадія «роздвоєної самореалізації» та стадія «самореалізації виходу» [142, с. 270–272].

Дослідженню маргінальної особистості присвячена монографія А. Маслова [126]. У ній автор здійснює комплексний аналіз маргінальної особистості як явища. Зокрема науковій розвідці були піддані методологічні засади дослідження маргінальної особистості в соціальній філософії, обґрунтовано висновок про такі основні періоди розгортання проблеми маргінальної особистості в історії

західноєвропейської філософії, як традиційний і сучасний. Крім того автор одним із перших у вітчизняній філософії сформулював поняття маргінальної особистості як об'єкта та суб'єкта суспільних відносин, що знаходиться на межі (або за межею) соціокультурних середовищ, відображає в собі їхні традиції та є носієм системи суперечностей перехідного періоду [126, с. 90].

Детально аналізує А. Маслов і структуру маргінальної особистості, виділивши, зокрема, потребу в самоактуалізації як визначальну в цій структурі. При цьому вчений опирається на відому тезу А. Маслоу про ієрархію потреб людини. У цьому ж контексті український дослідник виявляє основні елементи соціального механізму функціонування маргінальної особистості, особливої ваги надавши його культурологічній домінанті [126, с. 100–116].

Цінність вказаної монографії А. Маслова полягає в тому, що в ній чи не вперше у вітчизняному знанні розкрита періодизація та особливості процесу маргіналізації українського суспільства за період з початку побудови радянського суспільства до початку XXI століття, включаючи й роки незалежності. Автор проаналізував й основні маргінальні групи сучасного українського суспільства [126, с. 117–143].

Проблема особистісного виміру маргінального присутня і в дослідженнях ще одного українського філософа М. Шульги, який виокремлює дві особливості процесу маргіналізації: добровільну зміну ідентичності, спричинену саморозвитком особистості за умов стабільного суспільства, та зміну ідентичності особистості у зв'язку із соціальними змінами – це примусове виштовхування із соціальної позиції та зумовлені цим процесом стиль життя, ціннісно-нормативна система. Перша особливість пов'язана з психологічною готовністю до нових статусів і ролей, з плануванням змін, а друга сприймається індивідом як трагедія, зовнішнє негативне втручання, що суперечить його бажанням [238].

Отже, можна зробити висновки, що поняття «маргінальність» має кілька вимірів: по-перше, у ролі соціальної універсалії позначає стан людини, поставленої суспільним розвитком на межу двох культур, не належачи до жодної з них, що супроводжується структурною невідповідністю соціальної групи чи особистості та місцем у соціумі, на яке вона претендує; по-друге, як особистісний феномен маргіналізм зумовлений екзистенціальністю особистості, тобто здатністю особистості трансцендентувати – виходити за свої межі; по-третє, стан маргінальності формує необхідність зміни ціннісної орієнтації.

Можна з цілковитою впевненістю стверджувати, що явище маргінальності досить суперечливе. Воно може оцінюватися як негативно, так і позитивно. Маргінал може репрезентувати покидька, але водночас бути на вершині суспільних перетворень [142, с. 269].

Характерні риси, притаманні певному різновиду суб’єктів, можуть спостерігатися в інших, що спричинено процесом маргіналізації особистості. Таким чином зміна соціокультурного середовища впливає на внутрішній світ людини. Цінності, норми та традиції, які визнавалися людиною до зміни її соціального статусу, виявляються непотрібними, а тому виникає необхідність, зазвичай вимушена, у засвоєнні нових норм і правил поведінки. Маргіналізація може бути викликана наявністю норм, які містять різні стандарти поведінки, що впливатиме на вироблення власних правил поведінки в тій чи іншій ситуації. Відчуття знедоленості, ізольованості та непотрібності суспільству тягнуть за собою відмову від визнання норм суспільства через неможливість задоволення власних потреб під час їх реалізації. Деградація особистості, заснована на розвитку антигромадських установок, зумовлює маргінальну поведінку індивіда.

Сучасні процеси глобалізації, урбанізації, трансформації загострюють проблему людського самовираження, а маргінальність була й залишатиметься ознакою сучасної культури. Під маргінальністю розуміємо втрату своїх координат існування, а також суб'єктивне переживання цього процесу як відсутності цілісності, комфорту культурного й соціального оточення. Маргінальність також проявляється в ставленні сучасної людини до майбутнього та власних перспектив. Кожен індивід може вирішувати найближчі завдання, але не будувати загальну життєву стратегію.

Маргінальність – результат взаємодії різних соціальних умов та екзистенційних потреб людини. Сучасність формується шляхом переходу за етнічні, культурні, соціальні та інші кордони. Маргінальний індивід інший, незвичний для цього часу та простору, але він знаходиться тут і зараз. З розвитком цивілізації процес маргіналізації посилюватиметься, і перетвориться в проблему не лише окремої особистості, але й суспільства в цілому.

1.2. Ідентичність – ключова проблема маргінального індивіда

Логіка даного підрозділу монографії полягає в тому, щоб виявити явища маргінального індивіда та ідентичності, обґрунтувавши їх внутрішню організаційну єдність. Наше завдання показати, що процес формування маргінального індивіда закономірним чином тягне за собою загострення ідентичності, самості індивіда, тобто тієї його світоглядно-буттєвої якісної ознаки, без якої не існує жоден людський індивід.

Таке розуміння проблеми передбачає дотримання кількох методологічних вимог. По-перше, необхідно узагальнити попередні результати нашого наукового дослідження та визначити сутність маргінального індивіда. По-друге, попри те, що детальний аналіз явища ідентичності маргінального

індивіда буде зроблено в наступному розділі, все ж необхідно окреслити в загальних рисах методологічні його рамки. А відтак, по-третє, здійснити обґрунтування органічної єдності позначених у заголовку явищ.

Звернемось до питання про сутність маргінального індивіда. Попри відмінність різних досліджень і, як наслідок, різних концепцій маргінальності, підкреслимо, що практично всі вони говорять про нерозривний зв'язок певних суспільних процесів та маргінальності. Методологічно маргінальний індивід – це наслідок вказаних суспільних процесів, до яких учені зараховують трансформацію людських відносин, зумовлену явищами етнічної, расової, трудової та іншої міграції людей; структурними перетвореннями практично в усіх галузях складного суспільного організму, насамперед у політичній, економічній, соціально-культурній, духовно-світоглядній тощо; постійним прискоренням ритму життя сучасної цивілізації. У результаті людські індивіди як поодинці, так і групами опиняються або «на краю», «на межі», або навіть «на узбіччі», «поза межами» тих чи інших соціокультурних стандартів, у рамках яких здійснювалась їхня попередня життєдіяльність. Такі обставини життєдіяльності індивіда збивають його зі звичного ритму й примушують до кардинальної зміни свого життя. Складається типова ситуація індивідуального життєвого напруження, у результаті якого виникає порубіжна, межова ситуація. Людський індивід стає маргіналом.

Отже, маргінальний індивід – це порубіжна людина, яка певний час функціонує або на зламі, на межі двох і більше соціокультурних стандартів, або поза ними та є уособленням суперечливої взаємодії вказаних стандартів. Маргінальний індивід – філософське поняття, що фіксує суспільний статус окремого представника людського суспільства, який перебуває на зламі соціокультурних стандартів або поза ними й своєю життєдіяльністю та внутрішньою структурою

людських сил, відображає особливості кожного з них, не належачи цілковито до жодного.

Коротко означимо ідентичність як явище. З величезної кількості методологічних підходів і визначень ми зупинимося на тому, що відображає внутрішнє єство, внутрішнє «Я» індивіда, яке ототожнює ідентичність людини з таким її станом, що адекватно виражає її самість. У цьому розумінні ідентичність і самість людського індивіда – тотожні явища й поняття. Ідентичність – це така якісна властивість людського індивіда, яка цілковито узгоджується з його духовно-світоглядним єством, і тому практична реалізація найрізноманітніших фізичних і духовних сил індивіда розгортається як пряме та логічне продовження вказаного єства. Ідентичність – поняття, що передбачає несуперечливий, органічний взаємозв'язок внутрішнього і зовнішнього в людині. При цьому головний принцип життєдіяльності людського індивіда – швидше принцип «із себе», а не «із зовні». У такій ідентичності головний її зміст полягає в особистісному конструюванні, а не в орієнтації на зовнішні зразки; людина виступає творцем власного щастя.

З вищесказаного випливає, що ідентичність – ключовий, системоутворювальний принцип життєдіяльності будь-якого людського індивіда, його самість. Вона виступає базовим орієнтиром всього індивідуального буття особистості. Ідентичність – той стержень, який утримує всі вчинки індивіда в певних світоглядних, соціокультурних межах. І коли така вимога реалізовується, життя людини протікає як нормальне, позбавлене антагоністичних смисложиттєвих суперечностей, тобто таке, яке в більшості своїх базових вимірів, повністю узгоджується з ідентичністю особистості. У таких умовах людина діє свідомо, оскільки більш-менш чітко формулює свої завдання і цілі, виходячи з того потенціалу фізичних і духовних сил, якими вона володіє та які культивує. Відбувається досить цілісна самореалізація. Парадоксально, проте описаний стан людського індивіда не

актуалізує ідентичність як проблему. Це відбувається тому, що в цьому випадку ідентичність людини та її реальна життєдіяльність збігаються, дорівнюють одна одній, фактично є тотожними. Таке буття індивіда можна умовно порівняти з роботою здорового серця в організмі людини, яке постійно працює, але ми його не відчуваємо. Воно стає відчутним для людини тільки тоді, коли виникають певні порушення. Ідентичність звичайної людини (не маргінала) – це те саме здорове серце, що не сприймається людиною як проблема, яка вимагає корекції.

На нашу думку, тут варто звернутися до дуже важливого аспекта ідентичності, принципове вирішення якого в подальшому допоможе зрозуміти специфіку органічного взаємозв'язку маргінального індивіда з проблемою його ідентичності. Йдеться про тлумачення джерел формування самої ідентичності людського індивіда як явища, про розуміння природи ідентичності. У цьому розумінні показовою буде позиція одного із засновників так званого символічного інтеракціонізму американського філософа, соціолога та соціального психолога Джорджа Міда. Як послідовник Д. Дьюї, він розглядав об'єктивну реальність як сукупність різноманітних ситуацій, а свідомість людини вбачав у інструментальній якості, тобто як засіб пристосування до вказаних ситуацій для найоптимальнішого розгортання власних людських сил. Звідси випливало, що людина за своєю природою – суто соціальна істота, її життєдіяльність здійснюється з урахуванням різноманітних соціальних чинників, а головне завдання полягає в тому, щоб сформувати в структурі власного «Я» таку кількість реакцій, способів та стандартів діяльності, скільки це потрібно для повноцінного функціонування в розмаїтті соціальних взаємодій, у яких бере участь людина.

Приблизно так само уявляв Д. Мід і явище ідентичності, яке він називав самістю. Самість, на думку американського дослідника, не є «a priori» людської поведінки, а складається

із властивостей, що продукуються в ході соціальної взаємодії, так званої «соціальної інтеракції». Ідентичність – соціальне утворення: індивід бачить (а значить і формує) себе таким, яким його бачать інші. Коментуючи думки Д. Міда, В. Малахов справедливо зазначає, що вони лежать в основі концепції символічного інтеракціонізму, у якому Я-ідентичність розглядається і як результат соціальної інтеракції, і як фактор, що зумовлює соціальну інтеракцію. Таким чином вони дали поштовх до розробки «теорії ролей», а сама «теорія ролей» демонструє, на думку дослідника, дуже пікантну з точки зору спекулятивно-філософської традиції обставину: якщо те, що називають «індивідом», або «Я», являє собою, по суті, сукупність певних ролей, то про яку «ідентичність» можна взагалі говорити? Іншими словами, в індивіда не одна, а кілька ідентичностей. Тому перед соціально-філософською теорією постає проблема: як довести «ідентичність» до тотожності із самим собою? Як ідентифікувати «її саму» з множинністю ідентичностей [121, с. 44–45].

Отже, методологічний підхід, за яким ідентичність визначається із соціальних факторів життєдіяльності людини, фактично знімає саму проблему, бо показує неможливість явища ідентичності. Адже цей підхід зображує людину істотою, для якої ідентичність не є глибинною та визначальною основою. Людина у світлі показаної вище концепції – це вічний пристосуванець, ідентичність якого – реакція на особливості тих чи інших соціальних обставин.

Концепція людини як сукупності соціальних ролей і, таким чином, як сукупності багатьох ідентичностей має ще один дуже важливий методологічний наслідок, що полягає у відсутності в людського індивіда стабільної, особливим чином влаштованої структурної організації. Людина з багатьма ідентичностями, на нашу думку, – це людина без певних сталих структурних одиниць людської сутності, без сталих потреб, інтересів, цілей, ідеалів, здібностей, художніх

смаків, вольових якостей тощо. Більше того, така людина – приклад глибокої внутрішньої неузгодженості цих елементів, навіть їх антагонізму. Людський індивід із багатьма ідентичностями рано чи пізно вступає в конфлікт із самим собою, а якщо цього не відбувається, то висновок може бути лише один: цей людський індивід не має духовно-світоглядних цінностей, які укорінювали б його в бутті й «утримували» як особливу людську сутність. За технологією теорії «соціальних ролей» неможливо сконструювати людську індивідуальність, своєрідність, неповторність, адже, включаючи величезні маси людей в однакові соціальні взаємодії (інтеракції), можна сформувати однакових індивідів, з однаковим набором соціальних властивостей. Проте історія рухається в іншому напрямку – до людської індивідуальності.

Насправді, людина – це не лише соціальна істота. Людина – істота біосоціальна. Це означає, що із самого початку власної життєдіяльності людський індивід проявляє не лише ті властивості, які зумовлюються становищем у соціумі, але й ті, які даровані йому природою, фізіологією, тілесністю. Жоден серйозний дослідник людини не може сьогодні заперечувати той факт, що людські дії нерідко зумовлюються, наприклад, темпераментом людини, з яким вона народжується. Не може холерик стати флегматиком у силу хоча б того, що швидкість нервових процесів у нього вища, і це закладено не соціальними факторами, а генетично.

Окремий людський індивід – це неповторний і своєрідний внутрішній світ, який зумовлений, з одного боку, його природними (фізіологічними, тілесними) особливостями, а з іншого – тим соціальним, що персоніфікувалося на рівні цього індивіда внаслідок його життєдіяльності або, за висловом Д. Міда, інтеракцій. На нашу думку, саме природні основи людини задають їй певний сенс, напрямок, цілісність її людської структури. Вони ж формують індивіда як певну окремішність саме завдяки тому, що не піддаються

кардинальним змінам, а тим більше поділу й розломам. Жодне суспільне середовище не в змозі якісним чином трансформувати фізіологію людського індивіда. Ці зміни можливі лише на рівні кількісного перетворення.

Отже, наша методологічна позиція полягає в тому, що ми розуміємо ідентичність людського індивіда як складну, багаторівневу структуру людини, в основі якої знаходяться її природні складові, які й формують сутність її ідентичності. Така якісна роль зумовлена принциповою сталістю природної системи індивіда. Її ж змінна частина – соціальна система елементів внутрішньої структури, яка формується в процесі соціалізації індивіда і відображає її особливості. Соціальна складова людської ідентичності, на відміну від природної, не є сталою, так само як не є сталими соціальний простір і час, у якому людина перебуває і здійснює свою життєдіяльність. Звідси виявляється, що ідентичність індивіда і стала, і змінна. Саме це дає можливість людині одночасно і змінюватися, адаптовуючись до зовнішнього середовища, і оберігати власне «Я» як неповторність, як власну ідентичність. До цього варто додати, що така здатність людини випливає з її сутності, яка від народження ніколи не буває повною. З цього приводу В. Муляр наголошує, що «жодному з нас від народження не дано бути тим, ким потенційно ми можемо бути» [142, с. 11]. Це означає, що від народження нам дається те, що завжди в нас буде присутнім, але воно не дає нам усієї повноти того, ким ми можемо стати. І лише в процесі суспільної соціалізації наша сутність (фактично природна складова) наповнюється відповідно до повноти самої соціалізації. «Людині, – підкреслював Т. Батіщев, – не дарована така повнота: їй не вистачає навіть самої своєї сутності в її найважливіших компонентах, їй бракує самої себе як справжньої людини, яка відбулася. Проте саме завдяки цьому вона обдарована онтологічною свободою: поповнити свою сутнісну неповноту через культурне становлення і самознаходження або не поповнити і через це

втратити навіть те, чим вона була вже обдарована» [13, с. 107–108]. Взаємодія природного і соціального в індивідові створює особливу, своєрідну мозаїку його людських сил, що й фіксується в явищі, яке науковці називають ідентичністю, що надає індивіду характеру цілісності його духовного та тілесного, внутрішньої єдності всіх компонентів людського в індивіді. «Поняття ідентичності, – зазначає відомий український дослідник М. Шульга, – стосується самовизначення особистості як цілісності, а не окремих сфер її особистісної свідомості, приміром таких, як фахова, етнічна, громадянська, соціальна, правова, територіальна само визначеність тощо [238, с. 167].

Звернемо особливу увагу на фактор цілісності людського індивіда як головну ознаку його ідентичності, про яку говорить не тільки згадуваний вище М. Шульга, а практично кожен дослідник людини, особистості, індивідуальності. «Навіть у тому випадку, – наголошує М. Хайдеггер, – коли все виглядає так, ніби у своїх повсякденних турботах ми прив'язані лише до одного або іншого певного сущого, ніби ми заблукали в тому або іншому колі сущого, проте якою б розщепленою не здавалась нам повсякденність, вона все-таки, нехай лише у вигляді тіні, ще містить у собі суще як єдність «цілого». Навіть тоді, і саме тоді, коли ми переймаємося безпосередньо речами і самими собою, нас охоплює це «в цілому»...» [219, с. 90].

У контексті ідентичності людського індивіда ідея цілісності має неабияку актуальність, бо характеризує її як щось неподільне, внутрішньо неантагоністичне, хоча і суперечливе та досить динамічне. Як вказує В. Муляр, один із дослідників людської індивідуальності, у філософській літературі поняття «цілісність» уживається для охоплення всієї особистості загалом як нерозчленованої, неподільної. Вона означає певну стійкість, органічний взаємозв'язок частин і цілого, їхню внутрішню єдність. І хоча існує кілька поглядів на сутність цілісності особистості, проте більшість

учених, що досліджують цю проблему, розуміють її як єдність елементів особистості. Різниця спостерігається тільки в змісті самих елементів особистості, в цілому їх визначення не суперечить одне одному: цілісність – це внутрішня єдність, органічний взаємозв'язок усіх особистісних характеристик... Цілісність особистості полягає, насамперед, у її соціально-біологічній, тілесно-духовній єдності [142, с. 122–123].

Зазначимо, що цей висновок стосується такого важливого прояву людської особистості, як її індивідуальність. На нашу думку, це невипадково, оскільки людська індивідуальність і є вираженням того начала людського індивіда, що організовує, вирізняє його серед інших. Індивідуальність виступає основою, системоутворювальною ознакою особистості, відображенням соціального суб'єкта в єдності загального, особливого та індивідуально-неповторного. Будучи внутрішнім ядром особистості, індивідуальність виступає як буття, спосіб існування особистості як цілісності. Тому в індивідуальності концентрованим чином відображена цілісність особистості як єдність різноманітних її відношень, якостей, зв'язків» [143, с. 76]. Важливо підкреслити, що індивідуальність людського індивіда – це концентрований вираз не лише його особистості. Вона також знаходиться в органічному взаємозв'язку з ідентичністю людського індивіда. Індивідуальність виражає людську ідентичність так, як аналізує людську особистість. Індивідуальність – особлива якість кожної людини: вона маніфестує людину як щось особливе, унікальне, неповторне. Так само індивідуальність маніфестує ідентичність кожної людини. Вона – субстанційний вираз ідентичності. Ідентичність лише може проявитися через індивідуальність, ніяким іншим чином людська ідентичність не актуалізується. Наявність у людського індивіда його неповторності, своєрідності (тобто індивідуальності) свідчить, що цей індивід володіє ідентичністю – тією особливою композицією, мозаїкою

людських сил (здібностей, темпераменту, потреб, інтересів, цілей, ідеалів, художніх смаків, вольового потенціалу тощо), яка вирізняє його як особливу субстанцію.

З огляду на сказане вище стає більш зрозумілим той факт, коли окремий людський індивід, що знаходиться в природних (не маргінальних) для себе умовах, реалізує себе природним чином. Річ у тім, що в зовнішній, об'єктивній для буття людини системі координат її життєдіяльність адекватна як самій її сутності, тобто ідентичності, так і вказаній системі. Внутрішнє єство індивіда й ті умови, у яких він діє, адекватні. Це дає головне: не порушує природну для даного індивіда композицію його внутрішньої структури. Життєдіяльність індивіда загалом реалізується відповідно до особливостей його темпераменту, складу психічної структури, якісного та кількісного розгортання здібностей. Його потреби, інтереси, цілі, ідеали – мотиваційна система діяльності реалізовується так, що дає наслідки, очікувані індивідом. Особлива структура ідентичності маніфестує себе завдяки індивідуальності людини, яка знаходить адекватне місце в суспільному організмі. Це створює певний рівень повноти самореалізації як діяльного способу й вирішального критерію буття людського індивіда.

Ми подали лише схематичний опис життєдіяльності людини, яка володіє власною ідентичністю та перебуває в комфортних для себе зовнішніх економічних, політично-правових, етнокультурних, духовно-світоглядних та інших умовах. На практиці життя людини навіть у таких умовах не убезпечене від випадковостей і закономірних змін. Мовиться про те, що нічого в житті як людини, так і суспільства не залишається сталим назавжди. «Усе тече, усе змінюється», – зауважував давньогрецький філософ Геракліт. Змінюються зовнішні для людини умови, наприклад клімат, в цілому природне середовище. Удосконалюються технології, трансформуються людські відносини в глобальному й локальному масштабах. Зазнають змін економічні системи та

політичні режими, які практично завжди зумовлюють відповідну зміну правового поля суспільства і людини. Міняється мода, приходять одні цінності і відходять у минуле інші. Однак усе перераховане вище не буде загрозливим для індивіда доки він як особлива субстанція, наділена ідентичністю та індивідуальністю, буде зберігати адекватність свого єства та зовнішнього середовища. Це відбуватиметься доти, доки зберігатиметься особливість внутрішньої будови його людських сил, доки система соціальних елементів його структури, яка перебуває в постійній трансформації як відображення відповідних трансформацій соціуму і відповідних інтеракцій, не суперечить антагоністичним чином системі його природної, тілесної структури. Тобто будь-які перетворення в соціумі та біологічно-соціальній структурі індивіда можливі, якщо вони створюють своєрідне напруження індивідуальної життєдіяльності людини. Позитивне зняття цього напруження можливе в рамках певної внутрішньої композиції людських сил індивіда, тобто в рамках його індивідуальності як діяльнісного прояву ідентичності.

Саме в такому розумінні трохи вище було порівняно ідентичність звичайної, не маргінальної людини зі здоровим серцем, яке функціонує непомітно. Як і будь-які трансформації в людському організмі, при яких серце працює непомітно, є показником того, що потенціал серцевої діяльності достатній для успішного функціонування всього організму, так і будь-які суспільні, тобто зовнішні для людського індивіда трансформації в будь-яких сферах суспільного організму, при яких не руйнується сформована природно-соціальна структура людських сил індивіда, його ідентичність, є показником того, що вказана ідентичність – адекватний стан індивіда, що відповідає суспільним реаліям. При такому розумінні сама ідентичність фактично не є проблемою для індивіда, ідентичність не актуалізується настільки, щоб індивід визнав це питання ключовим серед

своїх проблем. Це звичайний стан немаргінального індивіда, ідентичність якого функціонує самастійно і не виступає в якості гострої смисложиттєвої проблеми.

Проблема ідентичності людського індивіда, що виражається в актуалізації питання про збереження власного «Я» перед загрозою його руйнування, виникає з певних, доволі чітких обставин. Йдеться насамперед про такі трансформації суспільного організму, при яких постає реальна загроза втрати людиною стабільної композиції внутрішньої структури. Швидкість та глибина трансформацій зовнішніх умов стають такими, що людський індивід не встигає адаптуватися до них. У результаті він не з власної волі опиняється на краю суспільних перетворень, на межі або на зламі тих соціокультурних стандартів, у яких адекватно існував, і тих соціокультурних стандартів, які змінюються. Досить часто нові стандарти життя на початковому етапі є для людини незрозумілими і тому сприймаються вороже. Насамперед вони логічно викликають заперечення, а потім страх, який є не стільки природним, тобто страхом втрати предметних форм власного життя, скільки метафізичним, трансцедентальним. Це страх перед незвіданим, невідомим, нерідко ворожим, страх неможливості самореалізації та втрати сенсожиттєвих орієнтирів. Таким чином об’єктивні процеси трансформації в житті суспільного організму або його окремих сфер, наприклад, економічні реформи, загроза кардинальної зміни суспільного ладу і втрати власного статусу, масова міграція в силу різних обставин, етнічні чистки або переслідування і т. д. створюють незалежно від індивіда маргінальну для нього ситуацію: він стає зайвим.

Сказане вище логічно призводить до усвідомлення індивідом свого нового статусу, який полягає фактично у відсутності будь-якого соціального статусу. Людина вже не перебуває в звичних соціокультурних умовах, але ще не знаходиться в нових. Така ситуація формує маргінальну свідомість, а найголовніша ознака цього процесу – ломка

внутрішньої структури людських якостей індивіда, фактично руйнація сталої в минулому композиції його ідентичності. Як справедливо зауважує М. Шульга, ідентичність як композиція ідентитетів (певні аспекти, зрізи ідентичності людини) зазнає серйозних змін у періоди масштабних і глибинних соціальних трансформацій. Окремі ідентитети особистості пересуваються на периферію свідомості, а деякі з тих, що були на периферії свідомості, актуалізуються й потрапляють у її центр, стаючи найбільш актуальними елементами. Ще вісімнадцять років тому (стаття надрукована 2000 року) для переважної більшості людей ідентифікація зі своїм робочим колективом сприймалася в тому сенсі, що це було не тільки місце, де людина заробляла собі на життя, а й місце, де були її друзі, місце самореалізації та самоствердження особистості як у професійному, так і в соціально-психологічному та моральному аспектах. Через робоче місце людина самореалізовувала себе в суспільстві... Тепер робоче місце, навіть якщо воно є в людини, втратило для неї попередній смисл, набувши часткового статусу [238, с. 167–168].

Крім того зміна композиції ідентичності людини має не тільки кількісний характер, але й якісний. Пересування одних ідентитетів вгору або в центр особистісної структури, а інших униз або на периферію цієї структури ламає саму якість, смислове поле та її цілісність, руйнуючи одночасно цілісність самого індивіда. Суперечності між різними ідентитетами набувають антагоністичного, ворожого характеру. Це яскраво можна проілюструвати на прикладі тих кардинальних зрушень у людській свідомості, які відбулися внаслідок так званої перебудови, започаткованої 1985 року М. Горбачовим, або процесів, пов’язаних із розбудовою незалежної української держави. Багато людей зіткнулося з дилемою моралі і дикого ринку, самореалізації духовної сфери і пропагандою цінностей західного світу, які більшою мірою були спотворені особливостями нашої історії, ментальністю, колишніми традиціям і т. д.

Сказане вище дає підстави говорити, що маргінальні процеси логічно створюють маргінальну людину – соціального суб'єкта без коріння, без сталого соціального статусу, зі зруйнованою структурою її ідентичності, в наслідок чого ідентичність людини стає проблемою, яка або поступово, або відразу стає визначальною серед усіх. Це відбувається тому, що без чіткої ідентичності, без сталої індивідуальності перед людиною виникає реальна загроза перетворитися на соціальний гвинтик, подібний на інших. Вона тепер не зможе відрізнятися своєю унікальністю, неповторністю, особливим статусом. Саме це й суперечить людській природі індивіда, який у своїй основі прагне тільки йому до притаманної йому самореалізації. Тепер в умовах маргінального статусу ідентичність людини стає найбільш значущою, незважаючи на, здавалося б, величезну кількість інших життєвих проблем. Проблема ідентичності усвідомлюється як криза власного «Я», як криза особистісної та індивідуальної структури людини. У дослідницькій літературі це явище отримало назву кризи ідентичності.

Можна стверджувати, що маргінальність і криза ідентичності людського індивіда – феномени однієї природи, які одночасно відображаються теоретичною рефлексією, коли суспільство виявляє посттрадиційний характер розвитку. Маргінальний індивід і криза людської ідентичності – родинні поняття, які піддавати науковому аналізу окремо одне від одного можна лише умовно, тому що в реальному житті соціуму та індивіда вказані явища органічно взаємопов'язані. Останнє означає лише те, що маргінальність, маргінальний індивід і криза ідентичності пов'язані цілою серією вимірів: від зовнішнього, що відкривається спостереженню дослідника відразу, до внутрішнього, яке розкривається в глибокому їх аналізі. На методологічному рівні при всій мережі цих взаємозв'язків ми повинні розглядати маргінального індивіда та кризу його ідентичності як причину і наслідок. Саме маргінальні обставини, у котрі

потрапляє людина, зумовлюють її відповідний соціальний статус, який рано чи пізно стає причиною руйнування її ідентичності. Криза ідентичності – це наслідок маргінального статусу людини. Звісно, це не означає, що між ними зв'язок в одному напрямку. Виникнувши і стабільно функціонуючи певний час, криза ідентичності може зумовити нову хвилю маргінального статусу людини. Звернемося до їх взаємозв'язку.

Маргінал у період кризи набуває цілої низки негативних психологічних ознак: сумніви щодо власної повноцінності, гіпертрофоване занепокоєння щодо власного майбутнього, невизначеність зв'язків із друзями, переживання щодо власної ізоляції, хвороблива сором'язливість, самотність, надмірна мрійливість, уникнення будь-якого ризикованого вчинку, нездатність насолоджуватися життям і впевненість у несправедливому ставленні оточуючих до власної персони. Нерідко моральна та психологічна кризи, внутрішній конфлікт, втрата соціальних орієнтирів завершується трагічно [11, с. 5–14]. Тривалість перебування в кризовому стані закріплює риси маргінальної особистості та формує маргінальний тип.

Криза ідентичності виникає при порушенні в маргінального індивіда балансу процесів ідентифікації-відчуження. Коли ситуація знайома та звична для індивіда, ідентифікаційні процеси переважають – людина уникає змін, незнайомих людей, невизначених ситуацій. Вона розуміє, хто вона, бо відчуття тотожності яскраво виражене. Коли ж ситуація незвична – оточення діє за іншою схемою, орієнтується на інші норми й цінності, тоді посилюється відчуження, а процеси самоототожнення слабшають. Таким чином порушується внутрішня динаміка ідентичності. Як результат виникає криза ідентичності, оскільки наявна ідентичність людини стає неадекватною новій ситуації та зміненим умовам.

Звичайно, у практичному житті дуже складно провести чітку межу між нормою і відхиленням від неї, обрати критерії розрізнення, вказавши, де закінчується одне й починається інше. Однак остаточним мірилом того, чи перебуває індивід в маргінальному статусі чи ні є завжди сам індивід. Саме він відчуває такий статус. І за цих умов найважливішим є одне: умовою чіткої, здорової ідентичності виступає реалізація ціннісно-смислової системи в діяльності людини. Маючи це на увазі, американський дослідник А. Маслоу розуміє ідентичність як «відшуковування істинних бажань і характеристик, а також здатність жити так, щоб вони віднаходили своє вираження» [127, с. 179]. Якщо людина визначилася у власних пріоритетах, але через певні причини, наприклад, під тиском інших людей, учиняє не так, як вона того хоче, виникає загроза для ідентичності, а при тривалій дії – криза. Тоді знову ж таки остаточний критерій – реалізація людиною ціннісно-смислової системи, за термінологією А. Маслоу, Б-цінностей (буттєвих цінностей). Іншими словами, найкращим показником того, у якому статусі перебуває людський індивід (звичайному чи маргінальному), є повнота і глибина самореалізації. Відхилення від очікуваного індивідом може свідчити про невідповідність його ідентичності соціальним зразкам.

Щоб зрозуміти сутність кризи, необхідно звернутися до динамічного аспекту особистісної ідентичності. Криза ідентичності – це порушення її динаміки, яка полягає в неможливості (найчастіше тимчасовій) повернутися до попередньої ідентичності або сформувати нову. Якщо структура ідентичності занадто ригідна або не вдалося віднайти варіант адекватних змін, що відповідають новим умовам, то в процесі кризи вона руйнується, поступаючись місцем новій.

Ситуація кризи ідентичності характеризується підвищенням тривожності, виникненням відчуття самотності,

переважанням негативних емоцій. Міжособистісні стосунки оцінюються з позиції нерозуміння та віддалення.

На феноменологічному рівні криза особистісної ідентичності – стан, у якому людина не може зрозуміти, хто вона така. На логічне запитання «Хто я?» – дає відповідь: «Я ніхто або мене немає». Виникають труднощі при висловлюванні власної думки. Людині, що переживає кризу ідентичності, складно зрозуміти, чого вона хоче, визначити, що в цій ситуації для неї цінне, якої точки світогляду дотримуватися. Вона намагається уникати прийняття власних рішень. Порушуються цінності, людина не відчуває різноманітності та багатогранності життя; сприйняття прекрасного породжує негативні емоції; виникає страх поділитися з близькими людьми власними переживаннями. Здебільшого людина закрита для навколишнього світу. Власний стан може сприйматися як утома, як відсутність сил та енергії.

Криза особистісної ідентичності відзначається розірванням зв'язків, порушенням неперервності переживання «минуле – теперішнє – майбутнє», яке є одним з її обов'язкових індикаторів [153]. Це відбувається через розпад цілісності ціннісно-смислової структури особистості. Час, який зазвичай являє собою прогресивне ціле, під час кризи розколюється на ізольовані фрагменти. У свідомості людини кризова ситуація сприймається як відсутність майбутнього, його непотрібність та невизначеність, що виражається такими висловлюваннями, як «моє життя зараз закінчується», «попереду нічого немає». З утратою майбутнього виникає відчуття внутрішньої спустошеності та беззмістовності. В. Франкл пов'язує втрату майбутнього з особистісною кризою: «Разом з майбутнім індивід утрачає і духовний стержень, внутрішньо ламається та деградує як тілесно, так і духовно. Найчастіше це трапляється раптово, у вигляді своєрідної кризи» [212, с. 150].

Очевидно, що криза ідентичності – наслідок розчарування пануючими ідеалами й цінностями, зниження довіри до них та існуючої влади. Будучи результатом суперечності між статусом людини та соціокультурним стандартом середовища, вона проявляється в різних формах, причому глибинність та серйозність кризи, а також її наслідки залежать від того, які саме складові ідентичності порушені. Тут важливо зазначити, що швидкість і глибина маргіналізації людського індивіда перебувають у прямій залежності від характеру порушення внутрішньої композиції його людських сил, а саме: якщо поляризація або переміщення різних елементів вказаної структури відбувається від країв або низів структури до її центру або верхів, тоді процес набуття індивідом маргінального статусу проходить повільно, протягом тривалого часу. Це дає можливість людині з меншими затратами стати маргіналом. Зовсім інша картина, шокова та катастрофічна за своєю сутністю, виявляється тоді, коли руйнація звичної структури людських сил індивіда відбувається дуже швидко, навіть миттєво. Це ситуація обвалу, особистісної катастрофи, майже смертельного страху за власне існування та існування своїх рідних та близьких, за самореалізацію, смисл життя. Причинами таких сценаріїв занурення в маргінальний статус (повільного чи швидкого) можуть бути і «втрата укоріненості в бутті» та фрагментація життєвого контексту, і дистанційність індивідуального вибору від колективних життєвих образів, і порушення кордонів безконфліктного функціонування традиційних типів зв’язку та «близькості» між соціальними спільнотами, і типи соціальної ідентифікації в суспільстві, і численність життєвих середовищ та форм життя тощо.

Криза ідентичності маргінального індивіда проявляється в тому, що неможливо створити цілісний власний образ у нових умовах. Ураховуючи ситуацію навколишнього світу, маргінал не досягає інтегрованого уявлення про себе,

реалізуючи власну ідентичність шляхом накладання на неї різних стилів та образів. Це значною мірою спотворює його власне «Я», тому особистісна ідентичність маргінала зводиться до «біографічних вирішень суперечностей». Таким чином, маргінал набуває індивідуальності як визначальну внутрішню структуру в сучасному суспільстві не за рахунок цілісного духовно-ціннісного розвитку через нетрадиційні релігійні вірування, різноманітні розваги, а шляхом вираження себе через субкультурні спільноти.

Поступово криза ідентичності зумовлюється зміною наближеності, типом зв'язку між людиною й соціальними групами, колективами, спільнотами, унаслідок чого змінюється тип соціальної ідентифікації. Соціальна диференціація, деінтеграція всіх соціальних систем, послаблення соціальних зв'язків, спадні можливості власної соціальності (професійної, релігійної, політичної) – усе це має руйнівні наслідки для формування й підтримки ідентичності маргінального індивіда. Він не може бути впевненим у тому, що набутий статус, зайнята «соціальна ніша» не будуть утрачені. Зміна соціальних ситуацій призводить до неконтрольованих дій учасників, а отже змінює звичні схеми інтерпретацій, створюючи ситуацію дезорієнтації для маргінального індивіда.

Отже, ми розглянули зв'язок явищ маргінального індивіда з кризою його ідентичності, спеціально зупинившись лише на тих аспектах цього взаємовідношення, які актуалізують саме проблему ідентичності.

Роблячи висновок зауважимо, що проблеми маргінальності та ідентичності людини виникають небезпідставно. Аналіз маргінальності показує органічний внутрішній зв'язок маргінального з об'єктивними тенденціями розвитку людської цивілізації: прискоренням ритму життя народів, країн, усієї цивілізації, з одного боку, і людських індивідів, з іншого боку. У цьому глобальному процесі ущільнення часу з певною періодичністю виникають,

за словами К. Поппера, своєрідні напруження цивілізації. Механізм їх виникнення, наростання та зняття яскраво висвітлений англійським ученим минулого століття А. Тойнбі. Це механізм «Виклику – і – Відповіді». Кожне напруження цивілізації – глобальний виклик людській цивілізації, що виражає собою загострення провідної суперечності людського буття між наявним станом буття людей і необхідністю подолати цей стан як такий, що гальмує історичний розвиток. У результаті крайнього наростання потенціалу «виклику» рано чи пізно настає «відповідь». Тоді відбувається швидка чи повільна, однак кардинальна зміна всього устрою людського життя: економічних підвалин, політичного влаштування, прав і свобод громадян, духовно-світоглядних основ тощо. У силу таких процесів перед людиною постає головне смисложиттєве питання: адаптуватися до нових умов. Однак далеко не всім це вдається, унаслідок чого ті, хто з певних причин не пристосувався до нових соціокультурних стандартів, виштовхуються на межу або навіть за межі соціокультурного життя. Так виникає типова маргінальна ситуація, коли людина опиняється на зламі двох або більше соціокультурних зразків і, таким чином, об’єктивно перетворюється на маргінала. Якщо ж до цього додати висновки про прискорення темпів історії та життя індивідів, то можемо говорити про те, що в сучасних умовах напруження цивілізації стають усе частішими. Це створює картину постійних суспільних трансформацій, що свідчить про те, що маргінальне в сучасну епоху виникає досить часто. Отже, можна говорити про маргінальне як суттєву ознаку сучасного світу, яка перестала дивувати не тільки дослідників, але й громадськість. Очевидно, що така реальність не могла пройти повз увагу гуманітарної науки.

Вперше тему маргінальності вводить у науковий простір американський дослідник Р. Парк, який у 1925 році в праці «Місто Чикаго» здійснив порівняння панівних на той час

культурних цінностей та соціальних норм із відповідними цінностями мулатів, сформулювавши висновок про їх порубіжний стан. 1928 року Р. Парк уперше вжив термін «маргінальна людина» («Людська міграція і маргінальна людина»), поклавши початок системним дослідженням маргінальності. У подальшому ідеї Р. Парка розвинув Е. Стоунквіст, який роботою «Маргінальна людина» (1961 р.) завершив формування в західній науковій традиції так званої культурологічної концепції маргінальності. Приблизно в 50-х роках минулого століття в західній науці почала складатися теорія структурної маргінальності. Основними її представниками були західноєвропейські дослідники (Я. Штумський, А. Фарж та ін). Так було закладено методологічні основи дослідження явища маргінальності, маргінальної людини в західній науковій традиції.

Перші вітчизняні розвідки маргінальності припадають на кінець 80-х – початок 90-х років минулого століття. Серед відомих дослідників цієї теми назвемо Є. Старікова, М. Тьомкіна, Ю. Давидова, А. Атояна, С. Кагермазову, К. Феофанова, В. Щапінського, Н. Фролову та ін. Основний зріз їхніх досліджень – маргінальні процеси в СРСР, особливо в період перебудови, започаткованої М. Горбачовим. Нову хвилю наукового аналізу маргінальності спостерігаємо на зламі тисячоліть, коли з’являються спеціальні дослідження маргінальності. Серед авторів назвемо таких, як В. Муляра, А. Маслова, Є. Рашковського, М. Шульгу тощо.

Ідентичність як проблема маргінального індивіда логічно випливає із самої сутності маргінальності. Маргінальний індивід – це філософське поняття, що фіксує суспільний статус окремого представника людського суспільства, що перебуває на зламі соціокультурних стандартів або поза ними і своєю життєдіяльністю та внутрішньою структурою людських сил, відображає особливості кожного з них, не належачи цілковито до жодного. З іншого боку, ідентичність – концентрована внутрішня характеристика

індивіда, яка виражає його єство, самість. Ідентичність людського індивіда єдина, їх не може бути кілька. Тобто ідентичність характеризує індивіда з боку єдності та цілісності його внутрішньої структури. Це особливий, унікальний набір таких людських сил індивіда, який робить його саме таким, а не іншим. В основі людської ідентичності лежать природні основи індивіда, незмінні впродовж усього життя людини, а також система соціальних якостей, яка є такою, якими виступають суспільні інтеракції людини. Ця система є змінною, як і самі суспільні відносини, у яких відбувається соціалізація людини. Це означає, що ідентичність людського індивіда одночасно і стійке утворення (завдяки її природним основам), і змінне утворення (завдяки її соціальним основам). У зв'язку з цим ідентичність виражається через індивідуальність людини, тобто унікальну, своєрідну, особливу її якість, що відрізняє людину від інших.

Аналіз ідентичності дає підстави стверджувати, що для нормальної людини, яка перебуває в адекватних своїй ідентичності соціальних умовах, ідентичність не є проблемою. Такою вона стає, коли виникає маргінальна ситуація, тобто тоді, коли вказана людина свідомо чи частіше мимовільно потрапляє в рамки інших соціокультурних стандартів. За таких обставин ідентичність перетворюється на проблему й виражається через так звану кризу ідентичності.

Криза ідентичності індивіда – поняття, яке виражає такий стан індивіда, коли внутрішня композиція його людських сил, тобто ідентичність стає неадекватною зовнішнім умовам життєдіяльності людини. Таким чином починаються процеси переформатування, перебудови і навіть руйнування структури сутнісних сил, потреб, інтересів, цілей, ідеалів, етичних та естетичних вимірів, вольових та інших якостей. Людський індивід входить у маргінальний статус і шукає варіанти подальшого функціонування: від заглиблення в

маргінальність до набуття нової ідентичності і, таким чином, виходу з маргінального статусу та переходу в статус нормала.

РОЗДІЛ 2
ПОНЯТТЯ ТА ГОЛОВНІ ВИМІРИ ІДЕНТИЧНОСТІ МАРГІНАЛЬНОГО ІНДИВІДА

2.1. Поняття ідентичності маргінального індивіда

Перед тим як безпосередньо розглянути питання сутності ідентичності маргінального індивіда і сформулювати її поняття, висловимо кілька важливих застережень. Нагадаємо, що тема цього дослідження є, власне кажучи, першою науковою розвідкою ідентичності як проблеми маргінального індивіда. У вітчизняному і зарубіжному гуманітарному знанні, як відомо, тема маргінальності, маргінальної людини та ідентичності досить актуальна. Особливо це стосується, як було сказано в першому розділі, минулого століття, коли вказані явища набули масовості в життєдіяльності як окремої людини, так і суспільства в цілому. Тому на сьогодні в науковій літературі широкоаспектно проаналізовано явище маргінального та явище людської ідентичності.

Разом з тим доводиться констатувати, що в наукових розробках практично відсутнє порушення проблеми про взаємозв'язок маргінальності та ідентичності, за винятком деяких статей (наприклад, М. Шульги), вітчизняна соціально-філософська тематика не приділяла достатньої уваги питанню залежності ідентичності людини та її маргінального статусу. Таким чином особливої уваги заслуговує проблема органічного взаємозв'язоку маргінального та ідентичного, ідентичності як проблеми маргінальної людини або такого розуміння їх взаємозв'язку, коли, наприклад, маргінальний статус людського індивіда обов'язково актуалізує ідентичність як його смисложиттєву проблему, без адекватного вирішення якої цей індивід не може повноцінно здійснювати власну життєдіяльність.

Така дослідницька ситуація, коли ідентичність як проблема маргінального індивіда порушується практично вперше, має, безсумнівно, як свої позитиви, так і негативи,

що зумовлені тим, що таке дослідження не обтяжене усталеними щодо об'єкта дослідження стереотипами, давно доведеними висновками, у рамках яких знайти або вивести нове знання надзвичайно складно. У такому разі соціально-філософська нерозробленість питання ідентичності маргінального індивіда відкриває широке поле для наукової імпровізації. З іншого боку, дефіцит наукових розвідок у царині вказаної проблематики об'єктивно створює труднощі як змістовного характеру, так і у вимірах формулювань. Постановка питання ідентичності як проблеми маргінального індивіда не може оминути завдання щодо визначення сутності феномену ідентичності маргінального індивіда.

Друге застереження є логічним висновком з вищесказаного. В умовах, коли, практично, відсутні наукові дослідження ідентичності як проблеми маргінального індивіда, для визначення сутності цього феномена і формулювання поняття залишається єдиний методологічний шлях. Він полягає в тому, щоб синтезувати поняття маргінального індивіда та ідентичності індивіда і на такій основі з'ясувати сутність досліджуваного нами явища, тобто сформулювати його поняття. Такий методологічний підхід очевидний, виходячи з тих умов дослідження, про які сказано вище.

Маргінальний індивід – поняття, яке фіксує об'єкт нашого дослідження. Це людина, яка об'єктивним чи суб'єктивним чином опинилася в обставинах переходу від одного соціокультурного стандарту до іншого. Такий статус зумовлює двоякість, троякість і т. д. його соціокультурного буття. При цьому людина не належить повністю до жодного з них. Структура її сутнісних сил порушується у вимірі власної цілісності. Це людина, соціальні сили якої можуть одночасно функціонувати в теперішньому і майбутньому, відбувається їх реорганізація на предмет першорядності чи другорядності в системі всіх людських сил індивіда. З іншого боку, обставини перехідності можуть виводити людину не тільки

на межу, але й виносити за межі усталеного для неї соціокультурного простору. Тоді в структурі людських сил відбувається кардинальна перебудова, що призводить до знищення одного змісту потреб, інтересів, цілей, вартостей життя й виникнення іншого, нового – маргінальної ситуації.

Отже, маргінальний індивід – це порубіжна, зламова людина, яка певний час свого життя перебуває на межі двох або кількох соціокультурних вимірів. Маргінальний індивід – це філософське поняття, яке фіксує суспільний статус окремого представника людського суспільства, що перебуває на зламі соціокультурних стандартів або поза ними й своєю життєдіяльністю та внутрішньою структурою людських сил, відображає особливості кожного з них, не належачи цілковито до жодного.

Якщо з визначенням сутності маргінального індивіда в нашій науковій роботі не виникає особливих труднощів, то аналогічне завдання щодо сутності ідентичності вирішити набагато складніше. Ідентичність заполонила собою величезний масив наукових досліджень у сфері психології, соціології, соціальної психології, культурної антропології тощо. Як зазначають Д. Якобс та Р. Майєр, «ідентичність стала основною метафорою нашої епохи» [248, с. 85]. Уже згадуваний вище В. С. Малахов підкреслює, що термін «ідентичність» ґрунтовно потіснив, а подекуди й повністю витіснив звичні терміни на зразок «самосвідомість» і «самовизначення». Про «національну», «етнічну», «етнонаціональну», «культурну», «етнокультурну» ідентичність говорять так багато і так охоче, що мимовільно починаєш вірити в те, що ті, хто ці слова промовляє, усвідомлюють, що вони означають насправді. Проте досить часто виявляється, що смисл понять, які використовуються, не завжди зрозумілий для тих, хто говорить і дуже різниться в залежності від того, хто говорить [121, с. 43].

Досить велика кількість науковців говорить про інформаційно-дослідницький бум навколо проблеми

ідентичності. Зокрема, Стюард Холл свою статтю «Кому потрібна ідентичність» починає словами про те, що «в останні роки спостерігається справжній дискурсивний вибух навколо поняття «ідентичність», у той самий час воно піддається нищівній критиці» [222, с. 260]. Варто сказати й про те, що так відбувається завжди, як тільки в науковий вжиток входить новий термін. Подібне відбувається і з поняттям ідентичності, яке сучасні науковці намагаються адекватно проаналізувати. Звісно, у цьому процесі є все: і достатньо глибокі змістовні дослідження, і різноманітні експерименти, що характеризуються здебільшого просвітницьким рівнем аналізу. У зв'язку з цим, як зауважує З. Бауман, «ідентичність сьогодні стає грою, яка вільно обирається своєрідною «театральною виставою» [16, с. 279].

Така ситуація пояснює, на наш погляд, ту розмитість понять, якими характеризують саме явище ідентичності. У попередньому розділі монографії йшлося про те, що ідентичність – певна внутрішня субстанційна характеристика людського індивіда. Вона одночасно і стала, завдяки біофізіологічним основам людини, і змінна в силу того, що концентрує в собі соціальний простір людського індивіда. Ідентичність характеризує певне стале ядро «Я» індивіда, його самість як окремішність, індивідуальність, з одного боку, та соціальність – з іншого. Таке «Я» розгортається в людині без якісних змін від початку й до кінця, через усі перипетії її індивідуального життя, бо є частиною людини, таким її стержнем, що завжди залишається тотожним собі в часі і просторі.

Нагадаємо, що більшість дослідників сутності ідентичності людини, які виходять з розуміння її як внутрішньої якісної характеристики займають переважно позицію, що окреслена вище. Це не стосується авторів, які вважають ідентичність результатом визначального впливу зовнішнього по відношенню до людського індивіда, коли він у процесі формування власної ідентичності виходить не із

себе, а із зовнішнього соціального середовища, шукаючи в ньому тотожність. Ілюстрацією такого підходу може бути визначення, коли «під ідентичністю прийнято розуміти результат самовизначення людини чи групи в соціальному сенсі, створення «образу-Я» та «образу-Ми», тобто зарахування себе до тих чи інших спільнот за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками» [145, с. 15].

Отже, ідентичність (від лат. identicus – тотожний, той самий) [146, с. 135] – багатозначний життєвий і загальнонауковий термін, який виражає ідею постійності, сталості, тотожності, спадкоємності індивіда та його самосвідомості. Тут підкреслено найважливіший сутнісний вимір людської ідентичності – тотожність суб'єкта або об'єкта самому собі. Ідентичність, зазначає М. Шульга, – тотожність явища, предмета або особистості самій собі, її якісна самототожність за вектором часу [66, с. 4].

Другий важливий сутнісний вимір людської ідентичності полягає в наявності певного субстанційного стержня, який об'єднує в собі всю гаму найрізноманітніших проявів життєдіяльності людини, насамперед, її мотиваційно-ціннісну сферу. Йдеться про концентрований вираз природних задатків людини, її здібностей, психофізіологічної, тілесної бази, а також потреб, інтересів, цілей, ідеалів, художніх смаків та вольових даних. «Ідентичність, – коментують позицію Е. Еріксона автори монографії «Соціологія особистісної ідентичності в просторі права», – це тотожність самому собі. Володіти ідентичністю – означає мати образ «Я», що сприймається особистістю в усьому багатстві ставлення особи до навколишнього світу, відчуття адекватності і стабільності володіння власним «Я» незалежно від зовнішніх і внутрішніх змін, здатність особи до повноцінного вирішення завдань, які виникають перед нею на кожному етапі її розвитку. Ідентичність... описується як ядро в структурі «Я», як суб'єктивне й натхненне відчуття

тотожності та цілісності, як процес організації життєвого досвіду в індивідуальне «Я» [26, с. 14].

Вище зазначене підкреслює те, що ідентичність людини – це не закрита від світу субстанція, яка функціонує відособлено. Розуміння людської ідентичності як внутрішньої якісної характеристики індивіда є досить умовним, тому що людина, як відомо, істота суспільна. Її соціалізація – це вічний процес життєдіяльності як людини, так і соціального середовища, коли вони постійно перетинаються, збагачуючи один одного. Саме з цієї позиції Е. Еріксон наголошує, що «ідентичність є процесом організації життєвого досвіду в індивідуальне «Я» [49, с. 42].

Таким чином можемо окреслити третій сутнісний вимір людської ідентичності, йдеться про її рухливий характер. Якщо ідентичність – це своєрідний процес постійного перетворення життєвого досвіду індивіда в його внутрішнє «Я», то, зважаючи на розуміння того, що ідентичність і як стержень природно-соціальної організації індивіда, і як складна структура його внутрішніх сил, за визначенням не може бути статичною. Ідентичність має бути динамічною системою зі складною взаємодією всіх її структурних елементів як усередині, так і ззовні. З цього приводу Дж. Марсіа визначив ідентичність як «его-внутрішню структуру», самостворювальну, динамічну організацію потреб, переконань, здібностей та індивідуальної історії особистості [49, с. 43]. А згадувані вище Д. Якобс і Р. Майєр зазначають: «По-перше, ідентичність не повинна сприйматися як щось статичне, тому що сама по собі вона є динамічною системою. Це означає, що жодна з форм ідентичності не є до кінця завершеною, так само як і до кінця стабільною. По-друге, ідентичність не повинна сприйматися як мішанина різних компонентів – це передусім більш-менш інтегрована символічна структура, яка має, до того ж, часовий вимір (минуле, сучасне, майбутнє), що забезпечує

впевненість у тягловості (континуальності) та стійкості цієї структури» [248, с. 85].

Останнє посилання для нашого дослідження особливо важливе. У ньому фактично зроблено спробу поєднати на перший погляд непоєднуване. З одного боку, динамічний характер ідентичності як явища, з іншого, континуальність та стійкість її як структури. Відзначаючи абсолютну виправданість такого бачення ідентичності, усе ж зауважимо, що автори, на жаль, не обґрунтовують момент тягловості (континуальності) та стійкості цього феномена. Від себе лише зауважимо, що об'єктивна підстава такої стійкості ідентичності як внутрішнє «Я» індивіда і як структура його людських сил, безумовно, – природно-тілесна організація кожного людського індивіда. Саме вона є відносно сталим феноменом, який не змінює своєї якісної сутності.

Отже, коротко узагальнимо головні думки щодо сутності ідентичності людського індивіда – це об'єктивна, онтологічна, внутрішня сутність будь-якої людини. Ідентичність – концентрована характеристика людини, у якій виражається внутрішнє єство цієї людини, її самість. Звідси випливає, що не може існувати множинних ідентичностей, у тому розумінні, що в людини не може бути кілька ідентичностей на відповідну кількість об'єктивних життєвих обставин. Безсумнівно, ідентичність людини може бути соціальна, професійна, статева, національна тощо – це форми, однак самі по собі вони не самостійні, бо узгоджуються єдиною індивідуальною ідентичністю людини як персоніфікацією її сутності, самості, окремішності, індивідуальності. Ідентичність індивіда – це поєднання його двоякої природи: в її основі лежать природно-фізіологічні властивості індивіда, які за своєю сутністю якісно незмінні і забезпечують стійкість усієї структури індивіда як людини; іншою частиною є система соціальних якостей як відображення творчого перероблювання, перетворення змісту соціальних зв'язків індивіда у внутрішнє «Я». Поєднання

двох вказаних структурних частин ідентичності індивіда створює як одночасну змінність ідентичності (за рахунок соціального компонента), так і її відносну сталість, тягловість (континуальність), стійкість, що забезпечується природно-фізіологічною компонентою. Ідентичність людського індивіда – це стан тотожності індивіда, відповідності самому собі. Ідентичність людського індивіда – це філософське поняття, яке відображає внутрішню світоглядно-ціннісну субстанційну якість людини як самототожності, самості, що виражається органічною цілісністю всіх її людських сил.

Отже, ми маємо два поняття в аналізі явища ідентичності маргінального індивіда, необхідних для формулювання третього, тобто завдання полягає в тому, щоб розкрити сутність явища ідентичності маргінального індивіда й дати йому понятійне визначення. На перший погляд завдання не повинно викликати особливого занепокоєння, оскільки поєднання двох суджень та формулювання висновку – відома у формальній логіці ще з часів Аристотеля, ця форма мислення має назву умовиводу. Умовивід – спосіб логічного зв'язку висловлювань, за допомогою якого з названих положень (суджень) можна одержати нове положення (висновок) і оцінювати його істинність за істинністю суджень [210, с. 704]. Тут важливе інше – питання про істинність суджень, адже правила побудови силогізму для виведення істинного знання вимагають однієї, але обов'язкової умови – судження повинні бути істинними. Якщо судження певної структури істинні, то й висновок визначеної структури є істинним – таке правило висновку – істинного, правильно виведеного знання.

Зважаючи на вищесказане, повернемося до виведених нами понять маргінального індивіда та ідентичності індивіда. На нашу думку, вони істинні, оскільки відображають глибинну сутність відповідних явищ. Справжня проблема, як нам здається, виявляється зовсім у іншому. Два правильних судження (засновки) суперечливі між собою в сутності, що є

лише відображенням змістовної суперечливості між відповідними явищами. Дійсно, якщо уважно розглянути феномен маргінального індивіда та феномен ідентичності індивіда, відразу звертаємо увагу на змістовну невідповідність цих явищ, бо маргінальний індивід – це такий індивід, який, як відомо, через певні об'єктивні чи суб'єктивні причини відразу чи поступово опинився на межі двох або більше соціокультурних стандартів, тому не володіє сутнісним зв'язком з жодним із них. Маргінальний індивід – людина без усталеної соціокультурної серцевини, перехідний індивід. У зв'язку з цим маргінальний людський індивід, як мінімум, тимчасово не може кваліфікуватися як людський індивід із власною ідентичністю, що стабільно функціонує, бо сама ситуація маргінальності, у якій опинився індивід, об'єктивно спрямована на руйнування його ідентичності. У цьому суть проблеми маргінального індивіда.

Якщо ж звернутися до ідентичності людського індивіда як явища й філософського поняття, то під ідентичністю розуміємо певну внутрішньоорганізовану, єдину й цілісну структуру індивіда, яка маніфестує собою єдність і цілісність цього індивіда як представника людського роду, виражає сталість, тягловість (континуальність), стійкість його внутрішнього єства, самості, духовно-світоглядного ядра. Таке розуміння ідентичності фактично не відводить місця феномену маргінальності, оскільки заперечує факт якісної змінності, перехідності, двоякості, троякості і т. д. соціокультурного буття індивіда.

Отже, бачимо очевидну на перший погляд сутнісну, змістовну та логічну несумісність явищ маргінального індивіда та ідентичності індивіда. Цієї проблеми можна було б легко позбутися, зайнявши іншу позицію щодо сутності ідентичності індивіда. Узявши за основу згадувану вище концепцію Дж. Міда та Ч. Кулі, ми б досить легко поєднали маргінального індивіда й ідентичність індивіда. Нагадаємо, що ці два дослідники розглядали ідентичність як суто

соціальний феномен. На думку Дж. Міда (який, до речі, використовував не поняття «ідентичність», а поняття «самість»), особистісна цілісність, «самість» не є «a priori» людської поведінки, а складається з властивостей, продукованих у ході соціальної взаємодії («соціальної інтеракції»). Ідентичність – від початку соціальне утворення; індивід бачить (а, отже, і формує) себе таким, яким його бачать інші [121, с. 44].

Наукова позиція Дж. Міда та Ч. Кулі щодо явища людської ідентичності взагалі кардинально міняє концепцію людини як істоти. Якщо ідентичність – самість, яка виступає уособленням кожної окремої людини й концентрує в людині лише соціальний досвід, ігноруючи природно-фізіологічну основу, то й сама людина сприймається як набір певних соціальних якостей, що виступають наслідком інтеракцій буття конкретної людини. Оскільки соціальні відносини мають властивість змінюватись, людина виступає як істота змінна відповідно до характеру суспільних змін. Як результат – людина звичайна іграшка в руках соціуму, який, до того ж, є знеособленим явищем.

Таке розуміння механізму формування людської ідентичності дає підставу говорити про цілий набір ідентичностей у одній людині, що визначається не стільки самою людиною, скільки кількістю суттєвих, типових соціальних інтеракцій, у які залучається людський індивід – він носій найрізноманітніших соціальних ролей настільки, наскільки в нього вистачає сформованих ідентичностей.

Такий підхід до розуміння сутності людини (як соціального явища) та ідентичності людського індивіда (як набору соціальних інтеракцій і соціальних ролей, тобто ідентичностей) у контексті нашої проблеми як обґрунтування сумісності маргінального індивіда та ідентичності індивіда знімає цілу низку її аспектів. Насамперед, потрібно буде погодитися з тим, що процес переходу людини в маргінальний статус і навпаки має бути легким, без

особливих життєвих труднощів. Насправді, практика свідчить про інше – величезна кількість людей, які з різних причин потрапили в ранг маргіналів, на дуже тривалий час, а то й до кінця свого життя перебувають у такому статусі, зневірившись як у соціальну справедливість, так і у власні сили. По-друге, розуміння людського індивіда як набору різних ідентичностей має пояснювати факт, наприклад, частого потрапляння людини в маргінальні умови, які не викликають її занепокоєння, смисложиттєвих вагань, душевних мук, стресів тощо. Адже на кожен маргінальний виклик у такої людини має бути «заготовлена» попереднім досвідом інтерактивної взаємодії соціальна роль, іншими словами – ідентичність. Така ідентичність «чекає свого часу» та вступає в дію тоді, коли настають адекватні умови в житті індивіда. Дуже важко уявити таку ситуацію в житті будь-якої людини, тому що у своїх діях ми завжди керуємось не окремою частиною свого єства, а виступаємо як єдине ціле.

По-третє, і це найголовніше: розуміння людини як набору ідентичностей, кожна з яких щоразу «вступає в дію», якщо актуалізується її «родинна проблема», взагалі виводить за межі наукового аналізу питання моралі людини, духовно-світоглядних основ її життєдіяльності, смисложиттєвих засад відповідальності. Людський індивід у такій інтерпретації – це розщеплений соціальний суб’єкт, який ніколи не стане цілісним, а функціонує машинально у відповідності до того, які соціальні замовлення надходять. Він умикає ті чи інші «агрегати», які «запускають» у дію відповідні ідентичності, виконуючи ті чи інші соціальні ролі. Очевидно, що в таких умовах суттєвим чином понижується рівень відповідальності за свої дії, оскільки вказані ідентичності людини – це переважно результат соціального впливу на саму людину.

Нарешті, якщо уявити людського індивіда як володаря цілого набору ідентичностей (нерідко абсолютно протилежних одна одній, адже й соціальні інтеракції можуть бути такими), то було б дуже складно говорити про

маргінальне. Тоді не можна уявити маргінальних людей, бо всі вони швидко, а головне, безболісно поверталися б в ряди так званих нормалів. Це означало б також і те, що маргінальність як проблема суспільної дійсності протягом усієї людської історії, особливо сучасного світу, не повинна існувати як проблема. Крім того, наука не повинна актуалізувати цю проблему як гостру й нагальну, яка потребує адекватного осмислення та вирішення.

Як бачимо, підхід до феномену людини та людської ідентичності як явища розчленованого, подрібненого, розщепленого і такого, що не має внутрішньої цілісності, справедливо породжує низку питань світоглядного, смисложиттєвого, буттєвого порядку. Насправді людину потрібно розглядати як цілісну, внутрішньо організовану та цілеспрямовану істоту як на родинному, так і на індивідуальному рівнях. Такий підхід змушує нас шукати суміжності маргінального індивіда та ідентичності індивіда в рамках тих сутностей, які були окреслені вище, і тих понять, якими вони позначалися. Для цього варто уважніше придивитися до обох явищ з метою пошуку компромісної основи. Іншими словами, нам потрібно виявити потенції змінності явища ідентичності індивіда, яка за своєю суттю є стійкістю, континуальністю, сталістю, а також виявити потенції сталості явища маргінального індивіда, який прямує до нестабільності, перехідності, невиразності, нестійкості тощо.

Ще раз звернемося до феномену ідентичності людського індивіда, нагадаємо, що в нашому дослідженні ідентичність розглядається як така, що має не тільки соціальне походження. Базові основи ідентичності індивіда закладаються природно-фізіологічним буттям, їх людський індивід отримує від народження. Це проявляється завдяки задаткам, темпераменту, іншим природним чинникам, які зберігають якісним чином свій зміст упродовж усього життя людини. З іншого боку, людина – істота соціальна й усе

життя людини серед людей – це шлях соціалізації, яка має суспільний зміст та індивідуальну форму. Суспільний зміст соціалізації людини, на відміну від природно-фізіологічної її основи, ніколи не буває сталим. Це означає, що в процесі соціалізації людина набуває досвіду, разом з тим вносячи у свою природно-фізіологічну основу соціальний відбиток. Таким чином ідентичність людського індивіда, його «Я», самість, єство є одночасно і природним, і соціальним. Вектором природної частини є сталість, якісна незмінність, континуальність, стійкість єства індивіда, а вектор соціальної частини спрямований на розвиток, змінність, удосконалення, шліфування людських якостей індивіда. Поєднання вказаних двох рівнів ідентичності людини – запорука її смислової, буттєвої, сенсожиттєвої стабільності і одночасно умова певної відкритості, гнучкості, змінності, здатності до адаптації.

Тепер повернемося до маргінального індивіда, який через певні об'єктивні або суб'єктивні причини відразу або поступово опинився на межі або за межею двох чи більше соціокультурних стандартів, не належачи повністю до жодного з них. Його статус – це статус перехідної людини, невпевненої у своєму бутті, розгубленої й невиразної у своїх духовно-світоглядних основах.

У цьому контексті звернемо увагу на дві цитати В. Муляра – одного з дослідників маргінального. «Маргінальне, – зауважує вчений, – є тіньовою стороною нормального, це обернений бік норми. І будучи такою, маргінальність фіксує резерви соціально-нормального у будь-якому значенні: позитивному, негативному, інтенсивному, екстенсивному» [143, с. 174]. «Завершуючи короткий аналіз сутності маргінального, підкреслимо його генетичний зв'язок із соціальним. Маргінальне є соціальним, соціально-нормальне є потенційним маргінальним. Бо їх взаємозв'язки – це буттєві відносини норми з відхиленням і потенція неминучого їх взаємопереходу» [143, с. 175]. У цих словах, на

нашу думку, ключ до розуміння того, що маргінальний індивід і ідентичність індивіда – явища сумісні і мають обґрунтування. Адже маргінал не завжди був таким, він був нормалом і успішно здійснював свою життєдіяльність. У процесі такої життєдіяльності людина володіла ідентичністю як самістю, як самототожністю. Вона адекватно усвідомлювала себе як окремішність, тому відповідно оцінювала свою роль і місце в природному та соціальному середовищі. У результаті цього людина сформувала соціальну пам'ять, важливими елементами якої і є ідентичність як власне «Я» з усім набором буттєвих потреб, інтересів, цінностей. Це та сила, яка утримувала конкретну людину в рамках певної соціальності.

Коли ж суспільна ситуація змінилася й людина опинилася на межі або навіть за нею, єдиним фактором успішного подолання поки що тимчасової маргінальності стала соціальна пам'ять. Вона не стирається з свідомості людини, а існує тривалий час, бо маргінал не може відразу забути те, як він жив до маргінальних обставин. Це, на нашу думку, та живильна сила, яка дає надію на успішне повернення людини в ранг нормалів.

Отже, ми можемо констатувати, що явища маргінального індивіда й ідентичності індивіда, попри їхню зовнішню змістовну і понятійну суперечливість, насправді сумісні. Об'єктивна підстава такої сумісності, з одного боку, потенціал гнучкості, вдосконалення, яким володіє ідентичність у вимірі своєї соціальності, з іншого – потенціал нормала, яким володіє маргінальний індивід завдяки соціальній пам'яті. Це означає, що явище ідентичності маргінального індивіда існує так само об'єктивно, як і, наприклад, явище ідентичності звичайного, соціально-нормального індивіда. Їхня кардинальна відмінність полягає в тому, що в соціально-нормального індивіда саме соціальна складова ідентичності зазнає змін поступово, таким чином, що індивід не потрапляє в маргінальну ситуацію і не відчуває

життєвої загрози своїй ідентичності. У цьому контексті маргінал переживає якісно інші почуття. Його «занурення» в статус маргінала відбувається настільки швидко й глибоко, що це накладає суттєвий відбиток на його самоусвідомлення. Руйнування традиційних для людини суспільних стандартів не дає маргіналу достатніх можливостей для успішної адаптації та збереження якісних вимірів соціального рівня його ідентичності. Базовий, природно-фізіологічний рівень ідентичності людини зберігається, однак зазнають якісного руйнування соціальні елементи ідентичності. Питання полягає лише в силі соціальної пам'яті індивіда: чим вона краща, тим більше можливостей у людини швидко подолати стан перехідності та повернути статус соціально-нормального. Якщо ж потенціал соціальної пам'яті соціально-нормального в маргінала слабкий, така людина може тривалий час перебувати маргіналом, навіть усе життя.

Виходячи з вищесказаного зауважимо сутність явища ідентичності маргінального індивіда – це така субстанційна, внутрішньодетермінована якість маргінала, яка, зберігаючи природно-фізіологічні основи свого функціонування, перебуває в процесі якісної трансформації його соціальних сил. Ідентичність маргінального індивіда – філософське поняття, що фіксує субстанційну, внутрішньодетерміновану якість маргінала, яка, зберігаючи природно-фізіологічні основи свого функціонування, зазнає корінних трансформацій соціальної складової свого функціонування внаслідок набуття маргіналом статусу людського індивіда, який перебуває на зламі соціокультурних стандартів або поза ними й своєю життєдіяльністю та внутрішньою структурою людських сил, відображаючи особливості кожного з них.

2.2. Укоріненість у бутті – смисложиттєвий вимір маргінального індивіда

Питання укоріненості в бутті, буттєвого стояння, життєвої адаптації, живучості людини в сучасних умовах усе більше привертає увагу дослідників. І це не дивно, адже сучасний світ настільки змінний і нестабільний, що докорінно змінює всю систему ціннісних пріоритетів людини, від якої сьогодні об'єктивно вимагаються такі людські якості, що в недалекому минулому вважалися рідкісними, такими, що дивували соціальне середовище. Пояснення тут просте: ще донедавна (навіть у позаминулому столітті, що за мірками історії є мізерністю) світ уявлявся якісно незмінним, а ті його зміни, що людина помічала, уявлялися несуттєвими, бо кардинально не змінювала місце людини в ньому. Це бачення є достовірним, оскільки в світі нічого якісно не змінити навіть з урахуванням того давно відомого факту, що справжня історія з її неухильним прискоренням, на думку багатьох учених (Баткін Л. М., Горфункель А., Муляр В. І. та ін.), почалася з епохи західноєвропейського Відродження.

Звісно, абсолютно справедливою вважається думка про те, що Відродження дало могутній поштовх тим процесам розгортання лібералізму, свободи та індивідуальності, що через кілька віків породили західноєвропейську цивілізацію, яку ми бачимо сьогодні. Найголовніші її ознаки – свобода людини, її права, особливо право на самовизначення, вільний ринок, демократія. Ці та інші засади європейського суспільства породили так званий західний світ або цивілізацію (включаючи, безумовно, Північну Америку та деякі інші регіони планети), яка демонструє небачені темпи розвитку. Крім того варто підкреслити, що вказаний швидкий розвиток західної цивілізації – це факт останніх десятиліть, можливо століття. А до того часу західне суспільство ще не заявляло про високі темпи руху. Тому навіть до цього періоду (включаючи повністю XIX століття) можна віднести слова відомого німецького філософа К. Ясперса, який писав: «Був

час, коли людина відчувала світ неминущим, таким, як він існує між золотим віком, що щез, і призначеним божеством кінцем. У цьому світі людина будувала своє життя, не пробуючи змінити його. Її діяльність була спрямована на покращення свого становища в рамках незмінних умов. У них вона відчувала себе захищеною, єдиною із землею і небом. Це був її світ, хоч загалом він уявлявся їй мізерним, бо буття вона вбачала в трансцендентності» [250, с. 288].

Зовсім інша картина світу видається сучасній людині. К. Ясперс продовжує так: «У порівнянні з таким часом людина виявляється відірваною від своїх коренів, коли вона не усвідомлює себе в історично певній ситуації людського існування. Вона начебто не може більше утримувати буття. Як людина жила раніше в зрозумілій єдності реального існування та знання про нього, яке стає очевидним тільки нам, кому життя людини минулого уявляється як таке, що протікає в якійсь прихованій від неї дійсності» [250, с. 288].

Ці слова великого німецького філософа, представника екзистенціалізму дають можливість уявити людину минулого, у порівнянні з якою світ і життя для сучасної людини є проблемою. Адже, як далі зазначає К. Ясперс, ми знаходимося в середині певного руху, який у якості зміни знання примушує змінитися існуванню і в якості зміни існування, у свою чергу, примушує змінитися свідомості, яка пізнає. Цей рух утягує нас у вир беззупинного подолання й творення, втрат та надбань, який веде нас за собою тільки для того, щоб ми на мить могли залишитися діяльними на своєму місці в більш обмеженій сфері влади. Ми живемо не тільки в ситуації людського буття взагалі, а щоразу пізнаємо її в історичній ситуації, яка йде від іншого й жене нас до іншого [250, с. 289].

Важливо наголосити, що зазначене вище в контексті сучасного світу й проблематики життя людини в ньому, стосується звичайно нормальної людини, а не маргінальної. Будь-яка людина сьогодні потрапляє у вир як історії в цілому,

так і окремих її проявів. Не потрібно додаткових аргументів, щоб стверджувати, що особливості сучасного розвитку людського світу мають пряме й неабияке значення для маргінального індивіда. Те, що зазначав К. Ясперс у минулому столітті, сьогодні посилилось, як нам видається, навіть не в рази, а на порядки разів. Світ для сучасної маргінальної людини не просто швидко змінюваний – він відкриває такі свої особливості, які виводять проблему ідентичності маргінального індивіда в розряд найважливіших, фактично смисложиттєвих, духовно-світоглядних проблем. Звернемо увагу на його особливості.

Уже не однораразово акцентувалося на тому, що одна з найяскравіших і найчуттєвіших тенденцій сучасного світу – ушвидшення історії, прискорення ритмів буття практично всіх складових цього світу. Час неухильно скорочується, а простір постійно розширюється. Це стало особливо помітним у останні десятиліття.

Зараз важливо підкреслити інше. Сам світ, зокрема й людський, не однорідний і ніколи таким не був. Світ людського буття завжди був мозаїчним, різнобарвним, неодноманітним. Це означає, що його розвиток не може бути однотипним, рівношвидкісним, адже одні сфери людського буття мають одні базові засади функціонування, які забезпечують, наприклад, достатньо високу їх мобільність, а отже, й темпи саморозгортання та змінності, інші сфери людського буття ґрунтуються на таких засадах, які зумовлюють, скажімо, досить повільну їхню зміну, наприклад, відомо, що під час будь-яких реформ економічні перетворення відбуваються швидше, ніж духовно-світоглядні. Дуже інтенсивно змінюється мода, але повільно, десятиліттями змінюються ментальні характеристики народів, соціальних спільнот. Усе це природно, однак у нашому аналізі важливим є те, що через свою неоднорідність людський світ ніколи не розвивався синхронно в усіх своїх проявах, цей процес майже завжди був асинхронним, тобто

нерівномірним, проте доки світ уявлявся людині сталим, таким, яким був створений від початку й до кінця, вказана асинхронність розвитку світу не відчувалася людиною хоча б тому, що докорінно змінювала її місця в цьому світі.

Зовсім по-іншому асинхронність світу проявляється сьогодні. Надзвичайна швидкість його розвитку й одночасно різні темпи розгортання та зміни окремих сфер створили ефект розірваності світу. Це вже не той єдиний, цілісний світ, який уявлявся людиною минулих епох. Цей світ розчленований, розірваний, сегментарний. Сучасна людина (як нормальна, так і маргінальна) бачить його таким, що не має єдиної основи, а складається з величезної кількості різноманітних частин, кожна з яких є своїм світом. Спостерігається певна парадоксальність сприйняття світу сучасною людиною. З одного боку, планетарність світу, його глобальний характер виступає аксіомою для будь-якої людини. Це усвідомлення приходить завдяки неймовірному розширенню в останні десятиліття соціального простору. Засоби людського спілкування стали такими досконалими, що будь-який людський індивід у наш час може здійснювати вільну комунікацію з будь-якою частиною світу. З іншого боку, темпи життя будь-кого з нас стали такими, що ефективно діяти ми можемо лише в обмеженому соціальному просторі і часі. Для успішного функціонування в усіх сферах суспільного організму сьогодні не вистачає часу.

Відзначений парадокс ми знаходимо в Блеза Паскаля – видатного інтелектуала XVII століття, одного з теоретичних попередників екзистенціалізму. «Увесь видимий світ, – наголошує він, – не що інше, як непомітна риса на обширному лоні природи. Ніяка думка не може охопити ці безмірні простори. Скільки б ми не напружували думку, у нас виходять все-таки тільки атоми в порівнянні з дійсністю. Це безкінечна сфера, центр якої всюди, а кола немає ніде... Повернувшись тепер до самої себе, хай людина подумає, що таке вона сама в порівнянні з тим, що є в природі; хай вона

уявить себе втраченою в цьому віддаленому куточку природи; хай з цієї маленької темниці, що відведена їй для проживання, – я маю на увазі видимий нами світ, – навчиться давати справжню ціну землі, державам, містам, самій собі... вона безкінечно віддалена від крайніх пунктів: кінець і начало речей для неї, безсумнівно, приховані в непроникній пітьмі; вона однаково не здатна бачити те ніщо, з якого вона виведена, і те безкінечне, яке повинно її поглинути» [160, с. 221–222].

Онтологічна та гносеологічна розірваність сучасного світу породжує таке явище, як ситуаційність буття сучасної людини. Сучасний людський індивід – це соціальний суб'єкт та об'єкт, який функціонує в певній конкретно взятій суспільній ситуації. Якщо людині традиційного суспільства кожна життєва ситуація уявляється логічною й органічною ланкою єдиного суспільного буття, єдиного світу, то сучасна людина такої картинки-ідилії позбавлена. Оскільки світ розірваний, фрагментарний, то й життя сучасної людини перетворюється на фрагменти, відрізки, життєві ситуації, у яких людині важко знайти щось спільне, окрім того, що є для людини проблемою. «Очевидно, – зазначає В. Муляр, – що сучасна особистість відрізняється від особистості в традиційних суспільствах тим, що вона живе ситуативним життям, а не сталим. Її життєвий шлях – постійна зміна економічних, морально-етичних, політичних, культурних засад. І кожна значуща віха на цьому шляху – це нова ситуація, нерідко зовсім не подібна до попередньої, з новим стилем проблем і принципами їх вирішення. Оскільки світ не є незмінним, а виступає як постійно змінюваний, ситуативний, то особистість одержує потенційну можливість знайти сенс не в трансценденції, що було характерно для світу сталого, нерухливого. Новий стиль життя породжує надію досягнути особистої довершеності на землі, у реальному світі. Однак така постановка проблеми неодмінно

загострює цю світоглядну орієнтацію саме за умов динамічного світу» [142, с. 251].

Розірваність сучасного світу, його подрібненість та ситуативність буття сучасної людини, у тому числі і маргінальної, створюють новий ефект – ефект людського життя як набору подій, які послідовно відбуваються. У їх послідовності неможливо упіймати якусь логіку, закономірність, яка можлива в людському уявленні світу лише тоді, коли чітко вбачається смисл, а він відсутній якраз через роздробленість світу на окремі ситуації, події. У цьому контексті актуальними є слова відомого літератора й мислителя Оноре де Бальзака, який писав: «Життя – нагромадження дрібних обставин, і навіть найбільші пристрасті – лише їхні жалюгідні піддані» [5, с. 7].

Ефект людського життя як набору подій, які найчастіше ніяк не пов'язані між собою, а отже в їхньому розгортанні важко знайти якусь послідовність і залежність, докорінно змінює механізм формування світогляду як нормальної, так і маргінальної людини. У традиційному суспільстві світ уявлявся людині цілісним, сталим, у якому вона почувалася його органічною частиною, а відносини зі світом будувала як відносини частини та цілого. Це уявлення цілого було визначальною умовою формування смисложиттєвих атрибутів людської свідомості. Як зазначає К. Ясперс, «об'єктивне ціле, що уявляється виразно конструйованим або неясним у своїй невизначеності,… те тло, на якому я стверджуюсь у моїй ситуації, у її необхідності, особливості та змінності. Моє місце ніби визначене координатами: те, що я існую, – функція цього місця; буття – ціле, я – його наслідок, модифікація або член. Моя сутність – історична епоха, як і соціологічне становище в цілому.

Історична картина універсального розвитку людства як необхідного процесу, у якому б образі його не мислити, виявляє магічну дію. Я – те, що є час. А те, що є час, виступає як певне місце в розвитку. Якщо я його знаю, то знаю вимогу

часу. Для того, щоб досягнути розуміння справжнього буття, я повинен знати ціле, відповідно до якого я визначаю, де ми знаходимося сьогодні... Думка про те, що начебто можна знати, що є в історії і сучасності ціле, – визначальна помилка; саме буття цього цілого є проблематичним» [250, с. 303].

Отже, існуючи впродовж усієї історії, аж до того її відрізку, який ясно й наочно показав неймовірне прискорення історії, людина будувала своє буття, виходячи з переконання про те, що ціле є реальним, об'єктивним і вічним. Воно виступає тією світоглядно-духовною основою, поза якою жоден людський індивід не в змозі стати людиною. Адже соціалізація кожної людини виступає процесом входження людського індивіда у світ людського, вона є процесом набуття людиною людських якостей – таких потреб, цінностей, волі, різноманітних здібностей, які забезпечили б людині повноцінне функціонування в соціумі. У сучасних умовах усе зазнає якісних змін. Унаслідок формування уявлення про світ, як про подрібнений і позбавлений цілісності, людина стикається з гострою світоглядною, смисложиттєвою проблемою. Вона полягає в тому, щоб будувати свою життєву перспективу поза цілісністю, з думкою про те, що її просто не існує. А звідси питання про сенс життя та об'єктивні основи його формування. Звідси ж випливає проблема світоглядних засад людського життя, у його глобальності, а не лише ситуаційності. Це породжує умови життєвої некомфортності, незручності життєвих ситуацій. Світ стає для сучасної людини чужим.

Ще гостріше описана картина світу сприймається маргінальною людиною. Адже всі ті ознаки світу – його ушвидшення, онтологічна та гносеологічна розірваність, ситуативність та відсутність послідовності і логіки розгортання – набагато болючіше впливають на маргінала, ніж на звичайного індивіда. Можна стверджувати, що сучасний світ з його особливостями виступає для маргінальної людини проблемою в проблемі. Особливим для

маргінала є загострення почуття непотрібності, забутості у світі. Негативний наслідок втрати звичного способу життя, звичного соціального статусу збільшується. Порівняно з нормалами маргінал не завжди бачить шляхи виходу з такої ситуації, оскільки він перебуває в невизначеному статусі, втративши одні культурні орієнтири і не набувши інших.

Нарешті, усі зазначені вище суттєві ознаки сучасного світу (подрібненість, ситуативність, подійність розвитку та втрата цілісного уявлення) необхідно доповнити калейдоскопічністю життя сучасної людини, яка закономірно виникає в результаті взаємодії вказаних вище ознак світу з головною його ознакою – постійним прискоренням ритмів усіх його сфер. Можна сказати, що темпи розгортання сучасного світу набувають форми такої самої експоненти, якої набуває явище зростання населення Землі. У процесі постійного розгону історії життя людини виглядає як всезростаючий калейдоскоп подій, шукати смисл у якому стає все важче і важче. Нерідко втрачається сенс пошуку такого смислу. Цей висновок людина робить особливо тоді, коли починає аналізувати як навколишній світ, так і своє життя. І тоді виявляється, що наш розум далеко не завжди здатний осягнути буття. Сучасній людині нерідко здається, що розум узагалі нездатний до точного відтворення глибин світу та людської сутності, бо величезна частка цих глибин ґрунтується не на розумних началах, а оскільки це так, то життя людини наповнюється змістом, який непідвладний розуму. Цей зміст – суть людських діянь, які дуже рідко осмислюються, але майже завжди не піддаються поясненню. «Все метушня і знемога духу, і немає від них користі під сонцем!» [95, с. 667] – ці слова з Біблії можна з упевненістю навести для того, щоб охарактеризувати визначальну ознаку буття людини в сучасному світі – ситуацію абсурду.

Поняття абсурду, як відомо, має достатньо тривалу традицію як у суто філософській, так і у релігійній думці. Одним з перших до проблеми абсурду звернувся представник

ранньохристиянської філософії Квінт Тертулліан, який став відомим завдяки тому, що широко використовував парадокси мислення. У них він убачав приховані від звичайного розуму істини, які, таким чином, можна осягати поза розумом, тобто вірою. Разом з тим віру К. Тертулліан розумів як те, що органічно пов'язане з парадоксами, які в звичайній свідомості виявляються як безумство, абсурд. «Вірю в абсурдне!» В історію філософського вчення ввійшла інша думка Тертулліана, де ідея безумства, абсурду виразилась повною мірою: «Ти не можеш бути істинно мудрим, – зазначає К. Тертулліан, – якщо не здаєшся божевільним в очах світу, віруючи в те, що світ називає безумством... Я не знаходжу кращого приводу для осоромлення себе, як, зневажаючи сором, бути свято безсоромним і щасливо божевільним. Син Божий був розп'ятий – я того не соромлюсь, тому що начебто потрібно соромитися. Син Божий помер – потрібно вірити саме тому, що розум мій обурюється проти того. Він повстав з домовини, в яку був покладений, – справа вірна, тому що здається неможливою» [194, с. 446].

Тема абсурдності людського життя стала однією із визначальних у новітню епоху. Як відомо, це особливо проявилося в екзистенціалізмі – філософській течії сучасності, яка набула особливої популярності в минулому столітті, тобто саме тоді, коли стали чітко проявлятися перші ознаки прискорення темпів розвитку світу та життєдіяльності людини. Ще однією надзвичайною причиною популярності екзистенціалізму стали реалії двох світових воєн, які знецінили людське життя і показали всю мізерність людського існування. Саме в цей час тема абсурдності стає особливо актуальною. У цьому контексті А. Камю, відомий французький філософ і письменник, писав: «Світ, який піддається поясненню, хай найдурнішому, – цей світ нам знайомий. Але якщо всесвіт несподівано позбавляється як ілюзій, так і пізнань, людина стає в ньому сторонньою. Людина вигнана навіки, оскільки позбавлена і пам'яті про

втрачену вітчизну, і надії на землю обітовану. Власне кажучи, почуття абсурдності – розлад між людиною та її життям, актором та декораціями» [86, с. 26].

Разом з тим яким би абсурдним чи розумним не було б людське життя, А. Камю справедливо вважав, що питання про смисл життя є найбільш невідкладним із усіх питань [86, с. 25]. Це зумовлено, як було нами показано в попередніх підрозділах монографії, особливостями самої людини як істоти, яка володіє ідентичністю, індивідуальністю і все своє життя прагне їх реалізувати. З іншого боку, ситуація, коли людина чітко відчуває абсурдність власного життя, піддає сумніву переконання про наявність і ефективність ідентичності, про наявність достатніх зовнішніх умов і внутрішніх сил для повноцінної ідентичної самореалізації. Можна сказати, що ситуація абсурдності – це і є ситуація занурення в маргінальний стан. Абсурд і втрата людиною звичного для її ідентичності соціокультурного стандарту – явища одного порядку, а саме в контексті дослідження ідентичності як проблеми маргінального індивіда, де і абсурдність, і маргінальність є одним і тим самим. Адже конкретним індивідом це усвідомлюється як втрата власного життя і, таким чином, загострення світоглядної проблематики. Можна говорити про світоглядну розгубленість як про головний наслідок для людина, яка опинилася в маргінальному статусі. З цього приводу В. Муляр зауважує, що незважаючи на теоретичну різноплановість, а нерідко і крайню протилежність підходів до пояснення сутності проблем, що постали перед сучасною особистістю, абсолютна більшість з них солідарні в одному: історія стоїть перед фактом світоглядної розгубленості особистості, її дивної на тлі реальних досягнень немічності, зневіри перед майбутнім [142, с. 245–246]. А далі автор наводить слова іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета: «Серйозний розрив між минулим і сучасним – це загальне явище нашої епохи, і в ньому криється та невиразна підозра,

що призводить до характерного збентеження сучасного життя. Ми, сучасні люди, відчуваємо, що раптом залишимося самі на землі; що мертві вмерли не на жарт, а таки по-справжньому; що вони вже не можуть стати нам у пригоді. Рештки традиційного духу розвітрилися. Взірці, норми чи стандарти нам не потрібні. Ми мусимо розв'язати наші проблеми без активної співпраці з минулим, у повній дійсності – чи то проблеми мистецтва, науки чи політики. Європеєць стоїть самотній без живих небіжчиків з боку..., він загубив свою тінь» [146, с. 33].

Факт світоглядної розгубленості маргінального індивіда в даному випадку відіграє важливе значення. Потрібно сказати про ті наслідки, які чинить на перспективу індивідуальної самореалізації людини втрата її світоглядних орієнтирів. Найголовнішим серед них назвемо втрату живучості, адаптації до маргінальних умов. Людина, яка опинилася в маргінальному стані, що нею усвідомлюється як незрозумілий, абсурдний, дуже часто проймається нігілізмом, занепадницькими настроями. Оцінюючи власне життя як найдорожче, що вона має, руйнування цього життя, звичного для себе соціокультурного стандарту сприймає за руйнування всього світу. Саме тоді найгостріше проявляється явище занепаду здатності адаптації, живучості людини. Виникає крива ідентичності.

Таким чином ми бачимо, що цілий ряд понять, які аналізувалися вище, мають одну і ту ж генетичну нішу, бо розкривають, хоч і з різних сторін, але одні і ті ж життєві параметри людини – її маргінальний статус. Такими однорідними в даному контексті поняттями є абсурдність життя сучасної людини, маргінальний статус людини, криза ідентичності людини, яка набула маргінального статусу. До цього ряду можна віднести поняття світоглядної розгубленості сучасної в тому числі маргінальної людини та поняття втрати, занепаду потенціалу живучості людини.

З іншого боку, як зазначає А. Камю, хіба абсурдність життя вимагає того, щоб від неї бігли... ? [86, с. 27]. Чи має маргінал – людина, яка в силу певних зовнішніх та внутрішніх причин опинилася в такому соціокультурному статусі, утікати від умов маргінальності. Що вона має робити в такій ситуації? У контексті нашої теми дослідження важливо означити той вимір буттєвого стояння людини, який суттєвим чином корелюється з маргінальним статусом. Важливо розуміти, яким чином криза ідентичності може не тільки бути серйозною проблемою для людини, але й певним стимулом її розвитку, спонукати людину до такої життєдіяльності, яка б забезпечувала і утримання власної ідентичності людини, і подолання маргінального статусу. «У принципі для людини, яка не шахраює сама з собою, дії регулюються тим, що вона вважає істинним. У такому випадку віра в абсурдність існування повинна бути керуванням до дії... Йдеться про людей, здатних жити в злагоді з собою» [86, с. 26]. Ці слова А. Камю – методологічний ключ до розуміння ролі та місця в перспективах розвитку маргінального індивіда, його усвідомлення абсурдності світу та власного життя, кризи ідентичності, явища занепаду людської живучості, буттєвої укоріненості в житті. Ці слова дають віру і переконання, що статус маргінала – це не вирок, а випробування. І хто пройшов це випробовування, той більше ніколи не злякається абсурдності життя та кризи власної ідентичності.

Багато науковців висловлює позицію щодо позитивного впливу кризи ідентичності та її необхідності для розвитку особистості. Криза відіграє важливе значення в розвитку особистості протягом усього життя людини. На думку Ф. Перлза, її значущість порівнюється зі значенням життєво важливих інстинктів живого організму [263]. Р. Мей вважає, що криза – необхідне знаряддя, яке виштовхує людину з неусвідомленої залежності від зовнішніх догм і примушує її дізнатися правду про себе. Це може бути неприємно, але

правда виступає надійною основою для подальшого розвитку [259, с. 17]. В. Хесле зауважує: «Якби не було криз ідентичності, не було б і прогресу інститутів, тобто потрібно не уникати кризи ідентичності, а спрямовувати її в потрібне русло» [220, с. 122].

Криза ідентичності позначає конфлікт протилежних тенденцій, що виникає як наслідок досягнення індивідом певного рівня психологічної зрілості та соціальних вимог, які висуваються до нього, тому криза не є лише чимось деструктивним. Е. Еріксон уживає поняття «криза» в контексті уявлень про розвиток, щоб виділити «не загрозу катастрофи, а момент зміни, критичний період підвищеної вразливості та збільшених можливостей, і, як наслідок, джерело гарної або поганої пристосованості» [68].

Згадуваний вище конфлікт, з іншого боку, означає і те, що маргінальність – усвідомлення людиною недостатньої кількості екзистенційного ресурсу, що спричиняє постійне переміщення індивіда з метою пошуку цього ресурсу, не дозволяє йому надовго затримуватися в якомусь одному місці. Маргінальних індивідів можна сприймати як людей, що знаходяться у творчому процесі формування й усвідомлення власної сутності в соціальному середовищі. Маргінальність виступає в якості інструмента самосвідомості людини, становлення та формування сутнісного «Я», що дає можливість перейти на новий рівень особистісного розвитку. Таким чином термін «криза ідентичності» використовують у значенні поворотної, критичної точки розвитку, коли загострюється вразливість і збільшується потенціал особистості – вона опиняється перед вибором між альтернативними можливостями, одні з яких ведуть до позитивної, а інші – до негативної кульмінації. Життєвий цикл людини Е. Еріксон розглядав як ряд послідовних стадій, кожна з яких характеризується специфічною кризою у відносинах особистості з навколишнім світом і поступово визначає почуття ідентичності.

Розуміння конструктивного значення кризи ідентичності важливе для вирішення життєвих завдань, її самостійного подолання, що формує в людині конструктивну позицію, яка виступає головним фактором, що сприяє вирішенню кризи.

Зауважимо, що завдяки ідентичності та ідентифікації людина розуміє своє місце у світі та впізнається іншими. Поза своєю соціальною групою людина переживає стан психологічного дискомфорту й безсилля. В умовах переходу виникає феномен кризи ідентичності: людина переживає слабкість, відчуження від усього і від самої себе. Пошук своїх в умовах соціокультурного плюралізму здійснюється через інших. Інші розглядаються як «чужі», при чому зростає негативізм стосовно їх. Коли втрачається соціальна ідентичність, людина відчуває апатію. Дисгармонія між «Я» та «соціальним Я» – одна з найпоширеніших причин кризи ідентичності.

В онтологічній герменевтиці Ч. Тейлора ідентичність індивіда залежить від того, як він себе інтерпретує, що для нього є цінністю. Тобто ідентичність людини визначається здатністю до вибору цінностей і цілей. Криза ідентичності настає тоді, коли особистість не спроможна визначити свій життєвий шлях і віднайти відповідь на запитання «Хто я?». Ідентичність хоч і є наслідком вибору «Я», проте не може бути абсолютно випадковою, оскільки визначається сукупністю навколишніх цінностей, таких, як сім’я, соціальна справедливість, які не можуть захистити від випадковості визначення людиною своєї ідентичності, оскільки обставини, які складаються в житті, за Ч. Тейлором, випадкові.

З вище сказаного зазначимо, що формування ідентичності – тривалий і складний процес, який залежить від власних рішень індивіда, а також від зобов’язань щодо здійснення вибору, системи цінностей чи майбутньої професійної діяльності. Криза ідентичності завжди вимагає від людини переосмислення своїх зв’язків з оточуючими, свого місця серед інших людей. Вона може мати різні прояви,

оскільки проблема нашого часу – практично невичерпний набір можливих ідентифікацій. Можливий також варіант, коли молода людина зовсім мине кризу ідентичності, беззастережно приймаючи цінності своєї сім'ї та її соціально-рольові очікування. Досить часто відчуття самоідентичності так і не досягається. Як результат розвивається тенденція віддалення від взаємин з близькими людьми та втеча із соціального середовища, яке стало чужим і перестало розуміти. Нижчою стає продуктивність праці: людина або ні на чому не може зосередитися, або з головою поринає в певну діяльність, нехтуючи всіма іншими. Усі ці явища породжують маргінального індивіда, який непомітно для себе став іншим, чужим.

Отже, криза ідентичності, яка виступає індикатором того, що людський індивід потрапив у маргінальний статус, як бачимо, по своїй суті є багатофункціональним явищем. Вона може сигналізувати людині про небезпеку часткової або повної втрати власного «Я», власної індивідуальності, про небезпеку назавжди опинитися в становищі соціального суб'єкта, якість суб'єктності якого впаде до мінімального рівня. У такій якості криза ідентичності фактично сигналізує про небезпеку втрати здатності людини до укоріненості в бутті, зростання занепадницької психології та нігілізму, а відтак загрози на дуже тривалий час, а може і до кінця життя залишитися в просторі соціокультурної невизначеності, отримавши довічно статус маргінала. З іншого боку, криза ідентичності маргінального індивіда є могутнім стимулом до майбутнього розвитку. Вона цементує волю людини, загартовує характер і сприяє особистісному зростанню.

Позитивна функція кризи ідентичності маргінального індивіда відіграє вирішальну роль у його особистісному удосконаленні, проте може бути реалізована лише за певної умови: при наявності бажання подолати свій маргінальний статус. Ця потреба має бути свідомою, продуманою і постійно існуючою. Це можливо лише за умови коли,

життєдіяльність людини узгоджується з її ідентичністю, а світоглядно-життєві засади узгоджені з її практичним життям. Власне кажучи, йдеться про феномен самореалізації індивіда як процес, у якому людина дотримується адекватності власного «Я» і власної діяльності.

2.3. Самореалізація маргінального індивіда – дієвий спосіб утвердження власної ідентичності

Дослідження явища самореалізації особистості пов'язане з іменем відомого американського філософа і психолога Абрахама Харольда Маслоу. У 1967 році своєю публікацією «Самоактуалізація» він поклав початок дослідженням цього феномену в західній гуманітарній науці. А. Маслоу розглядав самореалізацію особистості (самоактуалізацію) як особливе явище, яке притаманне переважно людям сильним, творчим, доброчесним. Такі люди, вважав американський учений, уособлюють собою передові рубежі в будь-яких суспільних групах, тому що ставлять собі за мету максимально розкрити себе, показати свої найвищі потенції. На основі діяльності таких людей, за твердженням А. Маслоу, завжди можна побачити, ким може стати людська істота.

Американський дослідник виходив з того, що на самореалізацію людини вирішальним чином впливають так звані Б-цінності (буттєві цінності). На його думку це такі цінності людини, які для неї виступають у ролі смисложиттєвих, найважливіших. Саме практичне втілення таких цінностей, здійснене у вільній діяльності, призводить до того, що в цьому процесі відбувається фактичне ототожнення самої діяльності з талантами людини. Це означає, що людина віддається улюбленій справі повністю, без залишку, а сама її діяльність зливається з радістю [128, с. 110].

Сам А. Маслоу підкреслював, що для дослідження явища самореалізації він обирав людей особливих, які чітко знали,

до чого прагнули в житті. Абсолютній більшості ця проблема невідома, адже вони рідко задаються смисложиттєвими питаннями. «Практично кожен зазнає найвищих переживань, – зазначав А. Маслоу, – але не кожен знає про це. Деякі люди усуваються від цих короткочасних тонких переживань» [128, с. 110].

Незважаючи на те, що перша публікація на тему самореалізації з'явилася у вигляді невеликої статті А. Маслоу, у подальшому в західній філософії, психології, соціології відбувся потужний дослідницький вибух за вказаною проблематикою. І вже через деякий час на зламі XX та XXI століть у західній філософії склалися три основні течії самореалізації. Перша з них – етика самореалізації (Б. Бозанкет, Дж. Маккензі (Велика Британія), Дж. Ройс (США), Е. Муньє (Франція), Б. Кроче (Італія) та ін. Друга течія сформувалася в самореалізацію політики (Р. Інглхарт, С. Леншон, К. Роджерс та ін.). Третя течія утворилася як самореалізація дозвілля (Ж. Дюмазедьє, М. Фрідман та ін.) [143, с. 58–64].

У вітчизняній соціальній філософії перші дослідження проблеми самореалізації особистості почалися на зламі 70–80-х років минулого століття і мали достатньо швидкий розвиток. На тлі дуже великої кількості філософських, психологічних, соціологічних наукових розвідок відразу виокремились дві великі школи: уральська (свердловська) та київська. Першу з них заснував і тривалий час очолював відомий радянський філософ Л. Н. Коган («Цель и смысл жизни личности», 1984). Київська ж школа була представлена цілою плеядою академічних науковців, які видали серію книг, об'єднаних тематикою людського життя та самореалізації особистості, серед них – О. А. Донченко, О. О. Кисельова, Л. В. Сохань, В О. Тихонович, Л. Є. Шкляр та інші. Варто нагадати про єдину в Україні наукову монографію за темою самореалізації особистості В. І. Муляра [143].

Обґрунтування самореалізації особистості маргінального індивіда як дієвого способу збереження і ствердження його ідентичності передбачає, на наш погляд, постановку питання про знаходження таких вимірів, які можуть бути спільними для них. А завдяки цьому такі спільні ознаки за певних умов обов'язково поєднають вказані вище сторони буття людини.

Першим спільним виміром явищ самореалізації особистості та ідентичності маргінального індивіда є, на нашу думку, смисложиттєвий вимір, так звані буттєві цінності, якщо виходити з термінології А. Маслоу. Говорячи про них, спробуємо заперечити думку американського дослідника, що такі цінності притаманні не всім людям, а лише сміливим, творчим, натхненним, вольовим тощо. Насправді, такі цінності, як сенс життя людини, практична реалізація її талантів, визнання в суспільстві, а також потреба миру, солідарності, справедливості, толерантності, гуманізму, комфортного життя тощо – це ті життєво важливі цінності людини притаманні кожному. Інша справа, що далеко не всі люди усвідомлюють значущість вказаних вище умов для власного буття, однак навіть на інтуїтивному рівні вони присутні в мотиваційній структурі кожної людини.

Потрібно виходити з того, що буттєві цінності за своєю природою багатогранні, розмаїтні. Будь-яка з буттєвих, смисложиттєвих цінностей людини фактично володіє не одним об'єктом свого змісту, можна сміливо стверджувати, що будь-яка буттєва цінність взагалі не має об'єкта, тому що в кожному конкретному випадку він може бути різним. Наприклад, візьмемо справедливість як людську цінність. Вона не має постійного предмета власного розгортання, тому що може реалізуватись практично через будь-які свої об'єктивовані форми. Особистість шукає справедливості на роботі, вдома серед рідних, у спілкуванні з різними людьми, у відносинах з державними інститутами, у транспорті і т. д. Головним для людини в даному випадку є факт задоволення власного бачення справедливості. З цього приводу відомий

німецький філософ першої третини XIX століття. Г. В. Ф. Гегель писав: «Хлопчик кидає камені в річку і захоплюється колами, що розходяться по всій воді, споглядаючи в цьому власне творіння. Ця потреба проходить через найрізноманітніші явища аж до тієї форми відтворення в зовнішніх речах, яку ми бачимо в творах мистецтва» [42, с. 36]. Німецький філософ говорить про таку важливу буттєву цінність людини, як здатність і реалізація творіння, творчості, розкриття власних сил. Логічно, що такий процес може проявлятися в будь-якій сфері життя людини: трудовій діяльності, дозвіллі, науковій роботі, відпочинку тощо. Головне, щоб діяльність людини в різних сферах суспільного життя забезпечувала досягнення буттєвих цінностей, життєвого смислу.

Тепер подивимося на маргінального людського індивіда з позиції вищесказаного. Нагадаємо, що визначальною проблемою такого індивіда, як було показано вище, є проблема ідентичності як збереження і утвердження маргінальним індивідом власного «Я». Однак, якщо придивитися ближче, то потрібно констатувати той факт, що саме збереження і утвердження власного єства виступає для маргінала найважливішою цінністю, фактично буттєвою цінністю, тобто ідентичність як визначальна проблема маргінальної людини і є її головною цінністю, буттєвим смислом. Адже маргінал – це та людина, яка через певні об’єктивні та суб’єктивні фактори потрапила в умови проміжного, порубіжного соціокультурного статусу і саме це загрожує їй втратою самої себе, власного єства, своєї ідентичності. Очевидно, що для неї це питанням є винятковим, вирішальним для подальшого існування в якості неповторної, унікальної, своєрідної людської істоти, у якості людської індивідуальності. І саме на розв’язання цієї проблеми маргінальна людина має спрямовувати всі свої потенційні духовні та фізичні сили. Можна в цьому контексті говорити про те, що без самореалізації власної особистості,

без докладання власних зусиль така людина не в змозі позбутися маргінального статусу.

Звернемося тепер до другого виміру ідентичності як проблеми маргінального індивіда та самореалізації як діяльного способу його буттєвого стояння (збереження та утвердження власної ідентичності), яка вказує на органічний взаємозв'язок перерахованих процесів. Йдеться про виявлення в них спільної дотичності, яка виражається наявністю в людини статусу «Я», власного єства. У попередніх розділах, коли йшлося про феномен ідентичності індивіда в цілому та маргінального індивіда зокрема, зазначалося, що факт визнання ідентичності як і її проблеми для маргінального індивіда імпліцитно передбачає наявність «Я» індивіда, що виступає тією внутрішньою субстанцією, в якій він вбачає свою суттєвість, оригінальну сутність, вирішальну умову існування. У наявності власного «Я» індивіда – гарантія комфортної життєдіяльності та життєвої рівноваги. І навпаки, порушення власного «Я» означає для індивіда порушення рівноваги, втрати комфортності, врешті руйнацію власної ідентичності.

Чим є з цих позицій самореалізація особистості як явище, як процес? Перше наближення до відповіді на поставлене питання дає сам термін. Самореалізація особистості – це не просто реалізація, а самореалізація, це процес розгортання всіх людських сил індивіда, що здійснюється як самопроцес. Отже, самість індивіда відіграє ключову роль. У самореалізації як процесі індивід сам, за внутрішнім покликом, а не за зовнішнім впливом задіює всі свої потенції для досягнення поставленої мети. Це означає, що самореалізація особистості – процес свідомий, осмислений людиною. Відомий український дослідник проблеми самореалізації особистості В. Муляр з цього приводу зазначав: «Самореалізація особистості виступає як процес усвідомленого і цілеспрямованого розкриття сутнісних сил особистості, що ґрунтується на їх адекватному самопізнанні

та самооцінці... Можна визначити самореалізацію особистості як процес усвідомленого і цілеспрямованого опредметнення сутності особистості, який втілюється в індивідуальній формі в процесі вільної діяльності – самодіяльності... Самореалізація характеризує такий рівень особистісного розвитку, при якому людина здатна на самостійний контроль власної життєдіяльності, коли особистість самовизначається не тільки стосовно подій (із власних вчинків, бажань і т. д.), але і по відношенню до ходу життя в цілому...» [143, с. 97].

У цій досить об'ємній за смислом думці В. Муляра ми можемо вирізнити цілий ряд важливих висновків, проте зосередимось на проблемі самопізнання та самооцінки. У контексті нашого дослідження це має важливе значення для розуміння процесу самореалізації маргінального індивіда як дієвого способу утвердження його ідентичності.

Самопізнання – висхідний пункт будь-якого процесу пізнання. Вже перші кроки маленької дитини пов'язані з самопізнанням. Звичайно, воно здійснюється переважно на рівні перших відчуттів. Однак з розвитком людини цей процес набуває інтелектуальності і практичної форми. Логіка індивідуального становлення людини розгортається таким чином, що самопізнання виступає ключовою умовою нормальної життєдіяльності людини. Адже без нього неможливі будь-які процеси такої життєдіяльності. Навіть етимологія терміну «свідомість» яскраво свідчить про роль і місце самопізнання в становленні саме людського індивіда.

Разом з тим наука давно довела, що самопізнання не є процесом суто споглядальним, людина – істота практична і процес самопізнання людського індивіда за своєю суттю завжди є процесом практичним. Відзначаючи цю думку, Л. Коган пише: «Самопізнання можливе тільки в процесі обміну діяльністю і здібностями між людьми. По суті це особливе і надзвичайно важливе для розвитку особистості суспільне відношення. Саме в процесі обміну соціальними силами людина, пізнаючи характерні риси (здібності,

потреби, знання, навички та ін.) інших людей, отримує уявлення про свої власні достоїнства і недоліки» [99, с. 132–133]. Це означає, що процес самопізнання як практичний обмін людськими силами виявляє сили окремого індивіда лише в порівнянні з аналогічними силами іншого індивіда. У цьому процесі людина ніби вглядається в іншого з метою побачити себе. Яскраво цей заданий принцип самопізнання сформулював К. Маркс. «У деяких відношеннях, – писав німецький філософ, – людина нагадує товар. Оскільки вона народжується без дзеркала в руках і не фіхтеанським філософом: «Я є Я», то людина спочатку вглядається, як у дзеркало, в іншу людину. Тільки поставившись до людини Павла як до себе подібної, людина Петро починає ставитися до самого себе як до людини. Разом з тим Павло в усій його павлівській тілесності стає формою прояву роду «людина» [125, с. 62].

Логічним наслідком процесу самопізнання є самооцінка, що відіграє надзвичайну роль у розгортанні людиною власних сил. Самопізнання – неодмінна і вирішальна умова людського вибору, що супроводжує життєдіяльність будь-якої людини. Навіть в умовах найжорстокіших політичних режимів або в ситуаціях, здавалося б, повної безнадійності завжди знайдеться шанс вибору. Як писав у минулому столітті М. Горький у творі «Старуха Изергиль», у житті завжди знайдеться місце для подвигу. Історія дає величезну кількість прикладів, коли людина, незалежно від того, який суспільний статус вона мала, знаходила можливості для вільного вибору. Приклад давньогрецького інтелектуала і філософа Сократа – яскраве тому підтвердження.

Філософський словник визначає самооцінку як судження людини про власні властивості, можливості, місце серед інших людей; один з основних компонентів самосвідомості особистості. Самооцінка позначається на стосунках з оточенням, на її критичності, вимогливості до себе, на ступені складності цілей, які особистість ставить перед

собою. Основними параметрами самооцінки є рівень адекватності, висота й міра стійкості [210, с. 597]. У цьому визначенні окреслимо головне: самооцінка – це, насамперед, судження людини про саму себе як про суспільну істоту. Разом з тим, одного судження про себе замало для того, щоб людина могла усвідомлено, цілеспрямовано і відповідально здійснювати процес саморозгортання, самореалізації. Наприклад, куди віднести такий природний компонент людини як її самовідчуття. Адже самопізнання, про яке говорилося вище, – це ж не тільки процес раціонального пізнання самого себе. Дуже часто працюють такі форми самопізнання, як відчуття, інтуїція, різноманітні несвідомі та підсвідомі способи освоєння дійсності та самого себе. Очевидно, що вони певним чином накладають відбиток на те самобачення людини, яке вона формує в результаті самопізнання.

Отже, самооцінка – це і судження людини про саму себе і відчуття людини самої себе. Свої достоїнства і недоліки людський індивід однаковою мірою може визначити як за допомогою аналітичної розумової діяльності, так і інтуїтивно, на ірраціональному рівні. Це свідчить лише про те, що самооцінка – явище набагато складніше, аніж те, яке можна означити через судження.

Важливо зазначити, що самопізнання як джерело самооцінки людини – це процес не тільки гносеологічний, але й аксіологічний. У процесі самопізнання людина визначає власний масштаб і співвідносить його з певною ієрархією цінностей – чи то своїх, чи то суспільних, а швидше за все і тих, і інших. Звідси і випливає аксіологічний характер самооцінки – це своєрідний висновок, у якому органічно сплітаються як гносеологічні, так і ціннісні складові цілісного ставлення людини до самої себе. Як зазначає В. Муляр, самооцінка – це певне ставлення особистості до самої себе [143, с. 96]. Це означає, що так, як самопізнання змінюється під впливом об’єктивних та суб’єктивних факторів, у яких

здійснює життєдіяльність людина, так змінюється самооцінка людини – концентрованим чином сформоване її ставлення до самої себе.

У контексті вищесказаного сформулюємо кілька думок щодо ролі та місця самореалізації особистості стосовно ідентичності як проблеми маргінального індивіда. Очевидно, що самопізнання та самооцінка як необхідні умови та складові самореалізації в цьому контексті відіграють вирішальну роль. На усіх етапах входження індивіда в маргінальний статус необхідною умовою збереження його ідентичності виступає самопізнання. Воно дозволяє виявити такі людські якості, які могли існувати приховано у внутрішній структурі індивіда. Адже маргінальна ситуація за своєю суттю завжди для індивіда є новою, невідомою і, як правило, загрозливою. Здійснюючи в таких умовах самопізнання, маргінальна людина відкриває себе для себе самої, виявляє такі свої здібності, потреби, інтереси, цінності, які в нормальних умовах не проявлялися. Що стосується самооцінки, то вона в цьому контексті виступає гарантією пристосування людини до нових умов. Адже самооцінка – це особливе ставлення людини до себе, а в процесі трансформації зовнішнього середовища (формування маргінальної ситуації), виявляючи в самопізнанні нові свої якості або новий зміст сформованих раніше якостей, індивід одночасно доробляє, переробляє самого себе в самооцінці.

Отже, самопізнання та самооцінка – це ті висхідні елементи самореалізації особистості, що забезпечують збереження людиною власного «Я», власної ідентичності, власної індивідуальності. Без них не можлива самореалізація будь-якої людини, проте більшою мірою вищесказане стосується людини маргінальної, яка знаходиться в умовах загрозливих для нормального функціонування її ідентичності. До цього доповнимо, що і самопізнання, і самооцінка – вирішальні умови рефлексуючого «Я» людини, без якого не може існувати будь-який індивід, у тому числі і

маргінальний. Саме в такому контексті проблема «Я» набуває особливої актуальності, оскільки маргінальний статус і є реальною загрозою його індивідуального «Я».

Звернемось до інших вимірів сутності самореалізації особистості. Зазначимо, що аналіз самопізнання та самооцінки як обов'язкових умов та елементів об'єктивно підводить дослідження до питання про активну роль самої людини у формуванні як самооцінки, так і самопізнання. Один з перших дослідників явища самореалізації особистості на теренах колишнього Радянського Союзу Л. Н. Коган у цьому контексті використовує термін «самомодель». Підкреслюючи думку про діалектичний взаємозв'язок самореалізації особистості та її самопізнання, він пише: «І самопізнання, і самореалізація відбувається протягом усього життя людини. Самореалізація як свідомий і активний процес можлива тоді, коли особистість усвідомлює свої інтереси, потреби і здібності, які вона втілює, опредметнює в практичній діяльності. У цьому розумінні самореалізації завжди передує процес самопізнання, у результаті якого в людини складається певна «самомодель», тобто узагальнене, концентроване уявлення її про саму себе, про власне «Я» [99, с. 134]. На нашу думку, тут філософ виокремлює нові грані самооцінки людини як явища. Він говорить про самомодель, очевидно підкреслюючи активну роль особистості в її формуванні. Самомодель – не просто самооцінка, це своєрідне керівництво до дії в контексті самооцінки. Для самооцінки це не характерно. Цитата Л. Когана підтверджує вказану думку: «При інших рівних умовах, – зазначає він, – самореалізація буде більш ефективнішою за умови адекватності «самомоделі» особистісним якостям. Якщо ці якості завищені або занижені, тобто якщо людина неправильно розуміє власні здібності, обдарування та інтереси, то самореалізація може обрати хибний шлях. Скільки, наприклад, графоманів уявляють себе письменниками, будучи впевненими у своїх літературних

обдаруваннях. Суспільство зацікавлене в тому, щоб допомогти людині виробити правильну «самомодель», яка дозволить їй визначити ті види занять, що найбільшою мірою відповідають індивідуальним здібностям і обдаруванням. Людина створює таку «модель» самості, тому вона і називається «самомоделлю», проте в її створенні беруть участь і сім'я, і школа, і колектив, що вносять свої корективи» [99, с. 134–135].

Такою цитатою відомого дослідника проблеми самореалізації особистості ми підкреслюємо важливу сутнісну властивість цього явища. Йдеться про цілеспрямованість і самоконструювання особистості в процесі її самореалізації. Тут потрібно виходити з того, що ціль – сутнісна властивість людської свідомості. Методологічно це означає, що будь-яка людська діяльність характеризується цілепокладанням. Людина не може чогось робити, не уявивши попередньо у своїй свідомості образ того результату, на який вона спрямовує свої дії. Цим людина відрізняється від природного світу.

Разом з тим цілепокладання в якості сутнісної властивості самореалізації особистості виявляє особливі його грані. Самореалізація особистості – це особлива людська діяльність, мотивом якої виступає фундаментальна, смисложиттєва ціль. У змісті такої цілі – не просто досягнення конкретного результату, а потреба в максимально можливому результаті, найбільш повному розгортанні людських сил індивіда. Самореалізація особистості – своєрідний спосіб показати все, на що особистість здатна в даний момент. Одночасно самореалізація – це своєрідний спосіб виявити резерви подальшого вдосконалення.

Звичайно, неправильним буде уявляти будь-який конкретний акт самореалізації особистості як досягнення життєвої, фундаментальної цілі. Можна припустити і таку можливість, коли людина самореалізовується, не ставлячи перед собою в даному конкретному випадку глобальної мети.

Однак потрібно зазначити, що системна діяльність людини, яка набуває ознак самореалізації, ставить питання про граничні можливості людини, про те, для чого вона це робить і яким має бути остаточний смисложиттєвий результат. Саме в цьому випадку можна говорити про те, що цілепокладання в процесі самореалізації особистості набуває якості програмної мети, життєвого плану, життєвого смислу, що на початкових етапах може індивідом повністю і не усвідомлюватися, однак у прихованому вигляді його існування заперечувати не можна. Навіть якщо життя складається з окремих актів самореалізації, які, здавалося б, не пов'язані між собою, у них рано чи пізно з'явиться щось спільне, що означиться як життєва мета. «За цим зовнішнім ланцюгом подій завжди стоїть інтимно-внутрішній план, у якому життєвий шлях підсумовується і усвідомлюється як саморозвиток особистого «Я», як лінія позитивних перетворень і самоствердження особистості згідно з поставленою нею життєвою ціллю та ідеалом...» [76, с. 17]. У такому випадку самореалізація особистості набуває тих особливостей свого цілепокладання, про які йшлося вище, проте тоді і життєвий шлях людини усвідомлюється нею по-іншому, з іншими світоглядно-життєвими засадами. Як зазначає Л. Сохань, одна з перших дослідниць проблеми життєвого шляху людини і очільниця згадуваної вище київської школи досліджень явища самореалізації особистості, «особливо вдалим можна назвати таке життя, через яке проходить провідна життєва лінія; життя, яке насичене діяльною самореалізацією людини і яке постає як втілення її головного життєвого задуму» [181, с. 25].

Коли говоримо про самомодель і самоконструювання як про сутнісні властивості самореалізації особистості, то ми відзначаємо потужний творчий характер самого процесу самореалізації, адже в цьому процесі людина постійно відкриває себе, свої нові якості, новий зміст власного внутрішнього світу. Це зумовлено особливо тим, що нерідко

самореалізація здійснюється в нестандартних для людини умовах, які нерідко, наприклад, характеризуються, цейтнотом соціального часу і простору, недостатньою наявністю або повною відсутністю сприятливих зовнішніх факторів. Ось саме в таких умовах яскраво розкривається значення самопізнання, самомоделі і функція самоконструювання. Адже людині доводиться долати свою межовість, швидко аналізувати і приймати рішення, проявляючи якості, які були або відсутні, або недостатньо «задіяні» в минулому. Формування таких людських якостей і, як наслідок, створення адекватної реальним життєвим обставинам «самомоделі» – це ознака людини, яка здійснює справжню самореалізацію.

Очевидно, що сказане вище є важливим для маргінального індивіда. Його об'єктивний соціальний статус – це статус соціального, духовного, часто і фізичного стресу. Це становище, коли здатність маргінала до самоконструювання власної «самомоделі» важко переоцінити, тому що здатність самоконструювання – гарантія того, що маргінальний статус людина може змінити за своїм бажанням. Звичайно, тут важливим є співвідношення рівня бар'єрності маргінальних процесів і здатності та бажання людини подолати таку проблему з найменшими втратами для власної ідентичності. Таке завдання можливе лише за однієї умови: самореалізація особистості, яка потенційно здатна втримати ідентичність індивіда в рамках її нормального функціонування.

Звернемо увагу ще на одну сутнісну властивість самореалізації особистості, яка безпосереднім чином корелюється з проблемою ідентичності маргінального індивіда. Йдеться про те, що самореалізація – вільна діяльність людини, яка розгортає власний потенціал. Це значить, що ніякі інші причини, окрім бажання розкрити себе, не можуть виступити в якості домінуючих у всій мотиваційній системі людини. З цих позицій самореалізація завжди є безкорисливою діяльністю, вона фактично є

самодіяльністю, у якій визначальне місце займають питання призначення людини як істоти, її внутрішні мотиви саморозгортання. При цьому, звичайно, ми не можемо ігнорувати того факту, що людина може реалізувати свої фізичні та духовні сили з суто прагматичною метою. Адже людина – істота, насамперед, природна. Вона не може існувати, не задовольняючи свої фізіологічні та інші матеріальні потреби, однак потрібно зазначити, що в умовах самореалізації вказані мотиви людини цілком узгоджені з головною її потребою – виконати, реалізувати себе. «... Покликання, призначення, завдання будь-якої людини, – писали теоретики європейського комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології», – всебічно розвивати свої здібності» [124, с. 282].

Самореалізація особистості як покликання, як призначення людини актуалізує проблему волі. Самореалізація – вольовий процес. Це така діяльність людини, коли максимально напружуються всі її потенційні сили. Можна впевнено говорити про те, що така діяльність нерідко виступає як проблема для самої людини. Ця проблемність полягає в тому, що доводиться постійно здійснювати жорсткий самоконтроль, при цьому нерідко вступати в конфлікт із власними слабкостями. Скільки талановитих людей гублять свій талант тільки тому, що вчасно не примусили себе до тих чи інших дій? «Шлях здолає той, хто йде!» – ця життєва мудрість якнайкраще характеризує життєвий шлях людини, яка самореалізовується. У цьому контексті зазначимо: немає сумнівів у тому, що самореалізація особистості – не просто вільна самодіяльність без жодних життєвих бар’єрів. Навпаки, вона – надзвичайно важкий процес постійного самопізнання, самоконструювання, спрямованості своїх життєвих сил. Самореалізація вимагає від людини добросовісного виконання себе, незважаючи на ті перешкоди, які постійно зустрічаються на цьому шляху. Тобто

самореалізація особистості – це систематичне створення людини і практичне долання бар'єрів. І чим ці бар'єри вищі, тим досконаліша самореалізація.

Смисл сказаного повною мірою проявляється в контексті буття маргінального індивіда. Його соціальний статус об'єктивно є таким, що без вольового потенціалу змінити свою маргінальність йому не під силу. Ось чому самореалізація особистості як вольовий процес – необхідна умова і фактично єдиний діяльний спосіб для людини реально впливати на проблему збереження і ствердження власної ідентичності в умовах маргінальності.

Нарешті, звернемо увагу на найголовнішу особливість самореалізації особистості. Вона завжди здійснюється за внутрішнім бажанням, за потребою. Аналіз потреби особистості в самореалізації – обов'язковий і суттєвий вимір дослідження даного явища.

Зазначимо спочатку, що потреби людини є дуже важливими її мотивами. Це пояснюється тим, що будь-яка потреба – це завжди суперечність між тим, що людина має, і тим, до чого вона прагне. Зрозуміло, що друга частина вказаної суперечності є більш важливою, сигналізуючи людині про нові перспективи її життєдіяльності. Цей процес є природнім не тільки для людей, але й для тварин. Різниця ж полягає в питанні осмислення потреб, яке здійснюється лише людиною.

Потреби людини так само різноманітні, як і різноманітна її суспільна та індивідуальна діяльність, яка, власне, є відображенням тих різноманітних суспільних відносин, у яких перебуває людина. Разом з тим, на нашу думку, всі потреби людини, перебувають у певній кореляції – координації та субординації. Одні потреби виступають базовими для людини, інші – ні. З цього приводу, один з перших дослідників потреби особистості в самореалізації, М. Михайлов писав: «Якщо вдатися до найпростішої аналогії, то структуру потреб особистості можна уявити у вигляді

багатоповерхового будинка. «Нижній поверх» – це матеріальні потреби, які служать фундаментом, основою, на якій виростають духовні запити людини. Якби не було цього «фундаменту», будівля не могла б існувати: задоволення матеріальних потреб є необхідною передумовою, а також умовою духовного розвитку людини. Чим міцніший цей «фундамент», ... тим більше реальних можливостей є в людини для духовної діяльності, тим вона вільніша, незалежніша від маргінальних турбот...

«Верхні поверхи» в структурі потреб особистості займають духовні потреби – суспільно-політичні, пізнавальні, моральні, естетичні, потреби світогляду і т. д. Усі вони розглядаютьсяі... як потреби в освоєнні (споживанні) відповідних цінностей і як потреби у створенні цих цінностей (потреби в духовній творчості)...

«Каркасом» будинку потреб є потреба в праці – домінантна потреба людини, задоволення якої служить умовою реалізації інших потреб людини... Праця – універсальна діяльність людини, у якій з найбільшою повнотою проявляються здібності, а отже, і основні потреби особистості... Діяльність особистості в такому випадку стає самодіяльністю, а реалізація її здібностей у даній діяльності набуває характеру самореалізації » [136, с. 162–163].

Якщо враховувати позицію М. Михайлова, то можна припустити, що потреба особистості в самореалізації не тільки реалізується завдяки буттєвій діяльності як визначальній частині всієї діяльності людини. Очевидно, що потреба в самореалізації – базова потреба, своєрідна вершина всієї складної структури потреб людського індивіда. Якщо вона сформована людиною, то тоді ця потреба обов’язково виступатиме найважливішою в системі людських мотивів.

Варто додати, що і згадуваний нами вище засновник теоретичного аналізу самореалізації особистості А. Маслоу мислив приблизно в такому ж ключі. Усі потреби людини він розглядав як систему, у якій вирізняв певний порядок і

послідовність. За твердженням А. Маслоу система потреб людини являє собою своєрідну «піраміду», що складається з п'яти поверхів. Кожен з таких поверхів характеризується базовою потребою. Основними принципами такої ієрархії потреб виступають, як вважав американський дослідник, пріоритет або домінування. Це означає, що пріоритетні потреби, розташовані внизу «піраміди» потреб, повинні бути більш або менш задоволеними до того, як людина зможе усвідомити наявність і бути мотивованою потребами, розташованими вище. Таким чином потреби одного типу повинні бути задоволені повністю перш, ніж інша, розташована вище потреба проявиться і стане діючою. Задоволення потреб, розташованих внизу ієрархії, робить можливим усвідомлення потреб, розташованих вище в ієрархії, та їх участь у мотивації [223, с. 487–488].

Перший поверх ієрархії потреб А. Маслоу віддав фізіологічним потребам. Їх він вважав найважливішими із усіх людських потреб. Сюди відносяться потреби в їжі, питті, кисні, у фізичній активності, сні, у захисті від екстремальних температур тощо. Задоволення цих потреб гарантує безпосередньо біологічне виживання людини і повинно бути реалізовано на якомусь мінімальному рівні перш, ніж потреби більш високого рівня стануть актуальними. Іншими словами, якщо людині не вдається задовольнити ці основні потреби, тоді досить тривалий час вона не буде зацікавлена в потребах, що займають вищі поверхи структури потреб.

До другого рівня ієрархії потреб А. Маслоу відніс потреби безпеки і захисту. Сюди включені потреби в організації, стабільності, у законі і порядку, у передбачуваності подій та у свободі від таких загрозливих сил, як хвороба, страх і хаос. Ці потреби відображають зацікавленість людини в її тривалому виживанні.

Третій рівень, за твердженням А. Маслоу, займають потреби в належності та любові. Вони починають діяти тоді, коли фізіологічні потреби та потреби безпеки і захисту

задоволені. Групова належність у такому випадку стає домінуючою для людини, а значить, людина буде гостро відчувати самотність, суспільний остракізм, відсутність дружби і відданості, особливо тоді, коли вони викликані відсутністю друзів та коханих.

Наступним рівнем ієрархії потреб людини є потреба самоповаги, яка актуалізується тоді, коли потреба любити інших і бути коханим достатньо задоволена. А. Маслоу відносив до цього блоку потреби в компетентності, упевненості, досягненні незалежності та свободи. З іншого боку, це потреба в престижі, визнанні, репутації, статусі, оцінці та сприйнятті.

І нарешті, якщо всі вищезгадані потреби людини задоволені, першочерговою, за твердженням А. Маслоу, стає потреба в самоактуалізації, задоволення якої передбачає, що людина потенційно стає тою, ким вона може бути. Особистість досягає найвищого застосування своїх талантів, особистісного потенціалу. Американський учений вважав, що самоактуалізація не обов'язково повинна набувати форм творчих зусиль, що виражаються в створенні творів мистецтва. Батько, мати, спортсмен, студент, викладач або робітник біля верстата – усі вони можуть актуалізувати свій потенціал, виконуючи найкращим чином те, що вони роблять, бо в цьому випадку вони є вірними своїй природі [223, с. 494].

У контексті ідентичності як проблеми маргінального індивіда розглянемо найбільш важливі сутнісні властивості потреби особистості в самореалізації. До них віднесемо полівалентність, заміщення та кумуляцію. Полівалентність означає, що вказана потреба, на відміну від інших конкретних потреб людини, фактично не володіє об'єктом. Тобто її об'єктом може бути будь-що. Як зазначає М. Михайлов, «її специфіка полягає в тому, що на відміну від інших потреб вона «не знає» зарання заданої об'єктивної направленості» [136, с. 166]. З цього випливає, що потреба в самореалізації

може бути задоволена багатьма шляхами, різноманітними об'єктами матеріальної та духовної дійсності в різній послідовності, адже людина – істота багатогранна, її саморозгортання – це процес з багатьма складовими.

Полівалентність потреби особистості в самореалізації характеризує її своєрідну кочувальну суть. Вона рідко залишається на одному місці, рідко «прив'язується» до одного об'єкта. Єдиним її корінням виступає всезростаюча і всезагострююча суперечність життєдіяльності особистості між тим, ким є дана особистість, і тим, ким вона хоче бути, ким вона себе бачить. Для цього людина використовує всю предметність об'єктивного світу.

Феномен заміщення – важлива сутнісна властивість потреби в самореалізації. Заміщення означає те, що вказана потреба може проявлятися через будь-яку іншу потребу людини. Питання полягає лише в тому, яка з конкретних потреб людини в даний момент найкраще відповідає своїм змістом потребі в самореалізації людини. Таким чином кочівний характер проявляється у своєчасному «виборі» людиною нової потреби з метою найбільш повного саморозкриття. Згадуваний вище М. Михайлов місце та роль потреби в самореалізації в структурі потреб людини визначив так: «Оскільки будь-яка діяльність – завжди спосіб задоволення якихось конкретних потреб (матеріальних, суспільно-політичних, пізнавальних, естетичних та ін.), то задоволення потреб у самореалізації є в той же час задоволенням цих конкретних потреб. Таким чином, якщо продовжити порівняння системи потреб особистості з багатоповерховим будинком, де кожен поверх – суперечність певних потреб (матеріальних, естетичних, моральних та ін.), то потреба в самореалізації буде «ліфтом», який курсує між поверхами. У залежності від того, у задоволенні яких потреб здійснюється самореалізація особистості (на якому поверсі зупиниться «ліфт»), ми можемо судити про направленість соціальної орієнтації особистості» [136, с. 167].

Як полівалентна в своїй сутності і здатна до постійного процесу заміщення, потреба в самореалізації особистості виявляє одночасно і свою кумулюючу суть. Тут важливо розуміти її як своєрідний фон усієї структури людських потреб особистості. Потреба особистості в самореалізації – це певний синтез усіх потреб людини, інтегральна величина її як потенційних мотивів, так і перспективних можливостей. Звідси випливає, що кожного разу, «зупиняючись» на конкретній потребі, здійснюючи процес заміщення і реалізуючи ознаку полівалентності, потреба в самореалізації мобілізує всю систему потреб на певний об'єкт матеріального або духовного світу. Таким чином людина, актуалізуючи в кожен даний момент своєї життєдіяльності власну потребу в самореалізації, багаторазово посилює її гостроту за рахунок мобілізації всієї системи потреб. Як зазначає В. Муляр, «кумуляція пов'язана з багатогранністю мотивації будь-якого виду людської діяльності, де індивід задовольняє цілий ряд власних потреб. Домінантна серед них містить у собі основний зміст потреби в самоздійсненні особистості. Задоволення цієї визначальної потреби одночасно «знімає» напруженість інших потреб індивіда. Відбувається своєрідне накопичення цілого ряду потреб у процесі певного виду діяльності та їх кумуляція в домінантну з них. Інші ж переходять у «прихований» стан. Таким чином з потреби-засобу вказана потреба переходить у ціль життєдіяльності особистості» [143, с. 135].

Таким чином можемо стверджувати, що потреба в самореалізації відіграє ключову роль у життєдіяльності людини, яка в силу певних причин потрапила в маргінальні умови і набула відповідного соціального статусу. Це зумовлено тими сутнісними ознаками вказаної потреби – її полівалентністю, здатністю заміщення, кумуляцією, які в сукупності надають цій потребі статусу визначальної в усій структурі потреб людини, а також у всій системі мотивацій. Наявність сформованої потреби в самореалізації дає

можливість маргінальному індивіду здійснювати гнучку життєдіяльність. Він має шанси на зміну сфери, насамперед, діяльності, що може стати підставою подолання маргінального статусу. Індивід, що володіє потребою самореалізації, обов'язково мобілізує всі свої потенції задля збереження власного «Я», власної ідентичності. Він не буде впадати в паніку або депресію в результаті, наприклад, втрати роботи або звичних умов буття. Він буде розуміти, що будь-який шанс потрібно використовувати – ці слова якнайкраще характеризують роль та місце потреби індивіда в самореалізації в умовах, коли самому індивіду загрожує втрата ідентичності і перетворення на маргінала та поступового закріплення цього статусу.

Отже, роблячи висновок, зазначимо, що дана робота вперше ставить питання ідентичності як проблеми маргінального індивіда, що, з одного боку, не обтяжує дослідника усталеними щодо об'єкта дослідження стереотипами, доведеними висновками та відкриває широке поле для наукової імпровізації, а з іншого – створює труднощі як змістовного характеру, так і з боку дефініцій. У цій ситуації залишається єдиний методологічний шлях – синтезувати поняття маргінального індивіда та ідентичність індивіда і на цій основі обґрунтувати сутність та поняття ідентичності маргінального індивіда.

Маргінальний індивід – це порубіжна, зламова людина, яка певний час свого життя перебуває на межі двох або кількох соціокультурних вимірів, не належачи повною мірою до жодного з них. Маргінальний індивід – це філософське поняття, яке фіксує суспільний статус окремого представника людського суспільства, що перебуває на зламі соціокультурних стандартів або поза ними і своєю життєдіяльністю та внутрішньою структурою людських сил відображає особливості кожного з них, не належачи повністю до жодного. Ідентичність – об'єктивна, онтологічна, внутрішня сутність людського індивіда, концентрована його

характеристика, яка виражає внутрішнє єство індивіда, його самість. Ідентичність індивіда – це філософське поняття, яке відображає його внутрішню, світоглядно-ціннісну, субстанційну якість як самототожності, самості, що виражається органічною цілісністю всіх людських сил індивіда.

Порівняльний аналіз наведених дефініцій створює враження їх логічної суперечливості та несумісності, адже сутність маргінального індивіда виражає змінність, нестабільність, перехідність, тоді як сутність ідентичності – тягловість, континуальність, постійність. Проте обидва вказані явища життєдіяльності людини володіють тим спільним, на чому може ґрунтуватися їх сумісність. Ідентичність структурно характеризується природно-фізіологічною основою, вектором розгортання якої є сталість, континуальність, постійність, а також соціальною складовою, векторно спрямованою на гнучкість, змінність, адаптацію, відкритість. Маргінальний індивід, крім основної своєї сутнісної характеристики, що виражається в зламовості, перехідності, нестабільності, володіє соціальною пам’яттю, у якій зосереджені структуровані матриці його життєдіяльності до маргінального статусу та статусу нормала.

Таким чином, маргінальний індивід та ідентичність індивіда попри їх зовнішню змістовну і понятійну суперечливість, насправді, сумісні. Об’єктивною підставою цього є, з одного боку, потенціал гнучкості, вдосконалення, яким володіє ідентичність у вимірі своєї соціальності, з іншого – потенціал нормала, яким володіє маргінальний індивід завдяки соціальній пам’яті. Це означає, що явище ідентичності маргінального індивіда існує так само об’єктивно, як і, наприклад, явище ідентичності звичайного, соціально-нормального індивіда. Ідентичність маргінального індивіда – це філософське поняття, яке фіксує субстанційну, внутрішньодетерміновану якість маргінала, який, зберігаючи природно-фізіологічні основи свого функціонування, зазнає

корінних трансформацій соціальної складової такого функціонування внаслідок набуття ним статусу людського індивіда, що перебуває на зламі соціокультурних стандартів або поза ними і своєю життєдіяльністю та внутрішньою структурою людських сил відображає особливості кожного з них.

Головними буттєвими вимірами ідентичності маргінального індивіда є його укоріненість у бутті (буттєве стояння) та самореалізація його особистості. Укоріненість у бутті виступає в якості світоглядно-смислової основи пошуку ідентичності маргінальним індивідом. Цьому пояснення знаходимо в особливостях буття людини в сучасному світі, що характеризується прискоренням ритмів життя народів, націй, соціальних спільностей та окремих індивідів, окрім того, спостерігається асинхронність розвитку сучасного світу, що призводить до його розщеплення у вимірі людського сприйняття. Втрачається континіум, єдність, цілісність як світу, так і його сприйняття не тільки звичайною людиною, але й маргінальною. Розірваність сучасного світу, його подрібненість та ситуаційність буття сучасної людини (і маргінальної також) створюють ефект людського життя як набору подій, які ідуть одна за одною і в яких неможливо побачити якусь логіку. До цього додається калейдоскопічність світу як наслідок постійного розгону історії. Усі ці основні риси сучасного світу: подрібненість, ситуаційність, подійність, калейдоскопічність, – створюють ефект абсурду, який за своєю суттю і є маргінальним станом. Наслідки буття маргінальної людини в такому світі – світоглядна розгубленість і спроба будувати своє життя в таких умовах.

Стан світоглядної розгубленості маргінальної людини в сучасному світі важливий за своїми наслідками. Найголовніший серед них – втрата потенціалу живучості, адаптації до маргінальних умов та фактичного їх занепаду. Іншою стороною такої життєвої перспективи є безумовна

вимога будувати своє життя і свою перспективу поза цілісністю світу, але в рамках внутрішньої цілісності свого єства. Сучасна людина має навчитися вкоріненості в бутті, яке для нього є комфортним і природним. Саме буттєве стояння є гарантією відновлення власної ідентичності в умовах, коли створюється маргінальна ситуація і людина отримує відповідний статус.

Укоріненість у бутті – надзвичайно важлива умова успішного формування ідентичності маргінальним індивідом, однак не єдина. Важливим є те, яким чином, яким способом людина, що набула статусу маргінала, може його долати і відновлювати себе в соціально-нормальному статусі. Таким діяльнісним виміром (принципом) є самореалізація особистості.

Вказаний висновок ґрунтується на аналізові самого явища самореалізації особистості. Вона, як і ідентичність маргінального індивіда, має смисложиттєвий вимір, оскільки актуалізує проблему так званих буттєвих цінностей (А. Маслоу). З цих позицій самореалізація особистості маргінального індивіда є органічним способом його буття, враховуючи те, що буттєві цінності становлять стержень людської ідентичності. Звідси випливає, що без самореалізації власної особистості маргінальний індивід не в змозі позбутися свого соціального статусу і набути статусу соціального нормала.

Є кілька найважливіших властивостей самореалізації особистості як діяльнісного принципу утвердження маргінальним індивідом власної ідентичності. Насамперед та, яка виражає її як самореалізацію, як самопроцес, як процес свідомий, осмислений людиною. Його вузловими умовами є самопізнання та самооцінка – ті висхідні елементи самореалізації особистості, які роблять її дієвим способом збереження людиною власного «Я», власної ідентичності. До цього додається самомодель як своєрідне керівництво до дії, у якій проявляється ще одна сутнісна риса самореалізації:

цілеспрямованість і самоконструювання особистості індивіда. Сам процес самореалізації набуває ознак вільного розгортання всіх сил людини як самодіяльність.

Самореалізація особистості – завжди вольовий процес. У контексті маргінального індивіда така позиція є однією з ключових: він має максимально напружувати всі свої потенції задля найбільшої їх реалізації, що буде обов'язковою умовою подолання маргінального статусу. Нарешті, зазначимо про виняткову особливість самореалізації особистості: вона завжди здійснюється за внутрішньою потребою. Потреба в самореалізації особистості маргінального індивіда – ключова мотиваційна сила його життєдіяльності. Вона є домінантною в системі всіх потреб індивіда. Її найважливішими сутнісними ознаками є полівалентність, заміщення та кумуляційний характер. Інтегральний їх зміст полягає в тому, що потреба особистості в самореалізації може бути задоволена завдяки іншим, практично всім потребам індивіда, «підміняти», заміщувати їх, а також акумулювати в собі концентрований потенціал системи потреб і спрямовувати в ту сферу життєдіяльності індивіда, у якій цей потенціал отримає найбільшу практичну реалізацію. Функціонування такої потреби дозволяє маргінальному індивідові виходити за межі свого статусу, набуваючи, таким чином, статусу соціально-нормального індивіда.

РОЗДІЛ 3
ІДЕНТИЧНІСТЬ МАРГІНАЛЬНОГО ІНДИВІДА В РЕАЛІЯХ ФУНКЦІОНУВАННЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Маргінальні процеси в сучасній Україні

Зміст даного розділу – український вимір ідентичності маргінального індивіда. Це питання нам видається надзвичайно актуальною з огляду на ті об'єктивні щодо окремого українського індивіда тенденції, які визначають сьогодні як наявний стан українського соціуму (у найрізноманітніших його вимірах – ментальному, духовно-світоглядному, політико-правовому, економічному, територіальному тощо), так і його перспективи. Ці тенденції – дзеркало всього українського буття від його початку і до сьогодення. У цьому контексті ідентичність як феномен не тільки маргінального, але і звичайного індивіда, увібрала в себе всі найголовніші відлуння української історії. І це не дивно, адже будь-яке явище людської історії, так само як і будь-який вчинок або дія окремого людського індивіда, не з'являється без причин і наслідків. Те саме можна сказати про ідентичність як проблему маргінального індивіда в сучасному українському суспільстві: її становлення й перетворення в серйозний феномен українського соціуму пов'язане величезною кількістю суттєвих і несуттєвих, видимих та невидимих зв'язків, які разом і складають соціально-історичний фон вказаного феномену.

З іншого боку, українство тією чи іншою мірою завжди було суб'єктом світової історії. У різні часи ця міра суб'єктності була різною, однак будь-який дослідник мусить визнати той факт, що Україна ніколи не була повністю ізольованою від світу. Зв'язки українців з іншими народами не переривалися ніколи, навіть у часи дії найжорстокіших форм політичної закритості.

Зі здобуттям незалежності відносини України та світу суттєво змінилися. Обидві сторони заявили про бажання максимально відкритися. Сьогодні Україна та її народ – частина сучасного світу і, безумовно, поширює на себе всі як позитиви розвитку цього світу, так і його негативи. Явище маргінальності не є винятком.

Перед тим, як окреслити основні особливості маргінальних процесів у сучасній Україні, все-таки повернемось до світових проблем цього явища. Нагадаємо, що сучасна цивілізація виявляє кілька основних тенденцій свого розвитку. До них зарахуємо прискорення темпів розвитку всіх без винятку сфер життя людського соціуму та, відповідно, ритмів життя сучасної людини; інформатизація суспільного життя, яка в останні десятиліття породила так зване інформаційне суспільство, а нещодавно дослідники почали говорити про особливий мережевий простір та мережеве суспільство (М. Кастельс та ін.); глобалізація як процес створення світового ринку товарів, капіталів, послуг та робочої сили, унаслідок чого виникає й постійно посилюється всезростаюча взаємозалежність громадян планети в усіх сферах життєдіяльності.

Безумовно, наданим переліком усі соціально значущі тенденції розвитку сучасного світу не вичерпуються, однак, на нашу думку, це основні, базові, фундаментальні, без яких давати адекватну характеристику сучасному світу немає сенсу. Ми відносимо їх до вказаної категорії за одним критерієм: усі вони, особливо в сукупності, створюють феномен нестійкого, нестабільного, миттєвозмінюваного світу. Як зазначає Л. Горбунова, «радикальні структурні зрушення (економічні, соціокультурні, політичні тощо), зумовлені процесами глобалізації, індивідуалізації, зміною просторово-часових відносин у суспільстві, викликаних, зокрема, особливостями інформаційного розвитку, породжують ситуацію перехідності, яка характеризується руйнуванням стійких ієрархічних структур, посиленням

хаотизації, а також хвилями нових структурацій, що змінюють одна одну» [50, с. 104].

Тут важливо ще раз нагадати про один надзвичайно важливий наслідок цивілізаційної тенденції ушвидшення історичного розвитку й прискорення темпів життя сучасної людини. Йдеться про асинхронність розгортання сучасної цивілізації у внутрішніх своїх складових. Вона означає лише одне: сучасний світ у всій об'ємності демонструє не просто всезростаючі темпи розгортання; він розривається, перестає бути цілісним саме з позиції синхронності розвитку. В один проміжок часу на авангардну арену світової історії виходять людські потреби, інтереси, цінності, які детермінують швидший щодо інших розвиток відповідних сфер суспільного виробництва та життєдіяльності людини. Частина інших сфер життя відстає, однак змінюється час і в авангарді цього історичного пелетону виявляються зовсім інші мотиви людської діяльності і сама діяльність.

Звісно, що відповідні процеси відбуваються і в контексті життєдіяльності соціальних суб'єктів, починаючи з глобальних людських спільностей – усієї сучасної цивілізації людей і закінчуючи людськими індивідами. Таку саму асинхронність можна проілюструвати на будь-якому рівні вказаних соціальних суб'єктів. Це прекрасно сьогодні видно навіть на розвитку сучасних держав. Ще 15–20 років назад, скажімо, Китай був достатньо відсталою країною майже в усіх головних компонентах індексу розвитку: у технологіях, у економіці, у соціальній сфері, у доходах на душу населення, у комфортності людського життя; однак переорієнтація китайської політичної еліти і розворот у бік найбільш перспективних на сьогодні галузей виробництва таких, як інформаційні технології, автомобілебудування, космічна галузь та інші, вивели цю країну на друге місце в світі за валовим внутрішнім продуктом. Експерти ж прогнозують, що до кінця десятиліття Китай випередить за цим показником США і стане першою економікою світу.

Схожі процеси можна побачити і на прикладі інших країн світу. Наприклад, блискучі темпи розвитку демонструють деякі країни латинської Америки, скажімо, Бразилія, Чилі. Ми вже не говоримо про «корейське диво» (Південна Корея). І до сьогодні на вустах світових експертів Гонконг або Тайвань. Таких потужних ривків на арені історії ми поки не бачимо в Західній Європі, немає такого і в Північній Америці – регіонах, які традиційно вважалися «законодавцями моди» в історичному розвитку.

Асинхронності розвитку сучасного світу ми приділили особливу увагу з однією метою: показати, що саме вона – найважливіша причина, найсприятливіша атмосфера маргінальності як явища. Не лише прискорення темпів розвитку сучасної цивілізації, не просто глобалізація сучасного світу, а така їх взаємодія, яка зумовлює хаотизацію цього світу в плані темпів, ритмів, підстав, напрямків і наслідків його розгортання. Світ не просто посилює швидкість свого буття і скорочує соціальний час та розширює соціальний простір, він розгортається ривками в одних своїх сегментах з одночасним відставанням інших. Сучасний людський світ робить несподівані повороти в одному і залишається на певний час консервативним у іншому. Творчий потенціал сучасної людини, помножений на унікальну технологічну інфраструктуру, тиражує такі технологічні прориви, які навіть не можна було уявити в найсміливіших думках. Така ситуація – об’єктивна підстава маргінальних процесів. І в першому розділі монографії про це було детально сказано.

Змальовуючи головну канву розвитку сучасного світу, підсумуємо, що маргінальність у сучасному світі, як справедливо зазначає В. Муляр, поступово перестала шокувати суспільство [142, с. 258]. Сьогодні маргінальність – впливова ознака розвитку сучасного світу, одна з корінних тенденцій його розгортання. І чим це розгортання буде інтенсивнішим, тим суттєвіше буде заявляти про себе

маргінальне. Виходячи з цього, можна стверджувати, що першим, базовим, об'єктивним контекстом маргінальних процесів у сучасному українському соціумі є маргінальність як особлива постійно зростаюча тенденція розвитку сучасного світу, у який Україна входить, пов'язуючи себе з ним більш тісними взаємозв'язками.

Розуміння сформульованої вище думки – обов'язкова умова аналізу наступного контексту розвитку маргінальних процесів у сучасній Україні. Його ми можемо позначити як «маргінальність у маргінальності». Становлення і поширення маргінального в українському суспільстві неминуче відбувається на тлі тих процесів, які відбуваються в сучасному світі, а вони, як було сказано вище, однією із своїх сутнісних тенденцій мають маргінальність. Це накладає особливий відбиток на життєдіяльність українського соціуму в цілому, на особистість сучасного українства зокрема. Україні як соціуму, як державі, як економічній, політико-правовій та іншій соціальній субстанції постійно потрібно орієнтуватися в тому, що відбувається зі світом у цілому: як він розгортається зараз, які приховані процеси і напрямки він актуалізує. Це потрібно для того, щоб не відстати остаточно і не перетворитися на маргінальну державу, маргінальну економіку, маргінальну соціальну сферу.

З іншого боку, те, що робить Україна за роки своєї незалежності, дуже часто переходить у розряд маргінального в порівнянні зі світовими стандартами. Це відбувається тому, що фундамент української маргінальності – радянська маргінальність, тобто те, що давно віджило і не може бути основою для модернізації. Прикладом можуть служити економічні проблеми сучасної України, які за всі роки самостійності, на думку багатьох дослідників та експертів, не тільки не зменшилися, але й зросли і загострилися. Причина проблеми – методологічні засади управління економічними процесами або те, що в класичному марксизмі звучить як виробничі відносини. Адже вони залишились майже

незмінними. Звідси – принципова неможливість скоротити економічне відставання України від передових країн світу, у цьому величезна небезпека подальшого відставання нашої країни від світових очільників і, як наслідок, перетворення на маргінальну територію. Безумовно, що економіка –дуже важлива сфера українського буття, потенційне джерело перетворення в маргінальний статус і інших сфер – політико-правової, соціальної, духовно-моральної тощо.

Усвідомлюючи особливості маргінальних процесів у сучасній Україні як «маргінальне в маргінальному», як «подвійна маргінальність», важливо все ж таки, на нашу думку, означити якісну відмінність світоглядно-духовної ситуації, яка накладає особливий відбиток на українські реалії маргінальності в порівнянні зі світовими. Вона розглядається в кількох аспектах. Перший полягає в тому, що західний світ, який ми справедливо називаємо передовим світом, у процеси маргінальності ввійшов досить давно, так само як і досить давно він почав зазнавати суспільних трансформацій. Можна з упевненістю сказати, що підґрунтя процесам ушвидшення історії в Західній Європі поклало ще Відродження, яке проголосило принцип свободи та індивідуальності, вивільнивши величезні сили людини, що через кілька століть, уже в кінці XIX, а особливо в минулому столітті, дало ефект неймовірно швидкого розвитку світу. Цей факт означає, що західний світ принципово звик до постійної руйнації відсталого, що гальмує подальший хід історії. А разом з цим західне суспільство досить швидко (особливо в XX столітті) змирилося з маргіналами і маргінальністю в цілому як обов’язковими супутниками трансформаційних процесів. Ось чому західні люди маргінальність сприймають об’єктивно і толерантно.

Зовсім інша духовно-світоглядна основа розгортання маргінальності в сучасній Україні, яка нещодавно вийшла з жорсткого закритого суспільства, у якому будь-яке відхилення від норми засуджувалось. Тоталітарна система, як

відомо, не допускала вільнодумства і жорстоко карала за нього. До цього привчала своїх громадян. Варто нагадати, що на всі прояви вільнодумства радянська державна машина спрямовувала потужний ідеологічно-пропагандистський ресурс, який давав свої наслідки. У результаті людина, вихована на тоталітарній ідеології, дуже важко входить у ситуацію постійних трансформаційних процесів і маргінального як їх важливого супутника.

Другий аспект полягає в стартових можливостях західного світу та України. Зауважимо, що західне суспільство раніше в порівнянні з українським актуалізувало маргінальність і раніше навчилося толерантно, об'єктивно ставитись до неї. Це створило в людини західного суспільства своєрідний духовно-світоглядний, політико-правовий і етичний ґрунт. Він сформований у вигляді певного рівня культури толерантності і розуміння сутності маргінального. Це дає західній людині своєрідну опору, вищі стартові можливості для сталого ставлення до маргінальних ситуацій. Українська ж людина не має досвіду толерантного ставлення до маргінала. Вона кожного разу по-новому мусить виробляти в собі соціальний імунітет до маргінального. Цей процес, безсумнівно, дасть з часом свої результати, однак зараз він проходить дуже складно.

Отже, маємо два стандарти входження в маргінальні процеси: загальносвітовий та український. Їх різниця полягає в явищі безболісного або хворобливого сприйняття факту постійних суспільних трансформацій як ознаки нашого часу та маргіналізації багатьох (практично всіх) сфер життєдіяльності людини як неминучого наслідку таких трансформацій. Для західної людини маргінал не створює проблеми, оскільки до нього звикли і ставляться відповідально. Українське суспільство та українська людина поки що з достатньо високою засторогою сприймає явище маргінальності. Вона його боїться. Для української людини маргінальна ситуація пов'язана з безпрецедентністю,

унікальністю, крайньою загрозливістю, а тому гострою стривоженістю і страхом. Це означає, що її вольові та інші зусилля для подолання маргінальних ситуацій мають бути набагато вищими, ніж для людини західної, яка певною мірою виробила до такого явища соціальний імунітет.

Тепер звернемось безпосередньо до проблеми маргінальних процесів у сучасній Україні.

Одна з найважливіших проблем сучасного українського суспільства – деформації в соціальній структурі, які відзначаються нестійкістю як на рівні процесів, що відбуваються в соціальних групах, так і на рівні усвідомлення особистістю свого місця в системі соціальної ієрархії. Бідність, безробіття, економічна та соціальна нестабільність пришвидшують процеси маргіналізації населення. Унаслідок відбувається активне розмивання традиційних груп населення, формуються нові види міжгрупової інтеграції за формою власності, прибутками, уключеності в різноманітні владні структури. Важливим у цьому контексті є те, що розмивання традиційних соціальних груп починається і постійно закріплюється в буттєвих духовно-світоглядних матрицях цих груп. Таким чином руйнується сама основа тих соціально-культурних стандартів, у рамках яких вказані соціальні групи і прошарки сформувалися і функціонували тривалий час. Цей факт – явне і невідворотне джерело не тільки маргіналізації як такої, а руйнування основи ідентичності як цілої суспільної групи, так і окремих індивідів.

Варто зазначити, що процеси трансформації докорінно змінюють усю соціальну структуру українського суспільства, не залишаючи недоторканою жодної великої соціальної спільноти. Це змушує всі групи переглядати своє соціальне становище, по-іншому відповідати на запитання «Хто вони є і куди прямують?», «Які мають проблеми і як ці проблеми слід вирішувати?». Такий стан речей ще гостріше актуалізує необхідність дослідження феномену маргінальності та його

причин і наслідків для українського суспільства. Адже маргінальність фіксує суміжне становище особистості чи групи щодо певної соціальної спільноти. Маргінальність підкреслює певний соціальний статус (зазвичай низький), належність до меншості, що знаходиться на межі чи поза соціальною спільнотою, сповідує цінності й веде спосіб життя, що відрізняються від загальноприйнятої норми. Тобто маргінальність – граничний, перехідний, структурно невизначений соціальний стан суб'єкта.

Маргіналізація – прямий наслідок структурних змін, що відбуваються в сучасному суспільстві. Маргінальний стан властивий значній частині українського населення. Технологічні, соціальні та культурні зрушення останніх десятиліть додали проблемі маргінальності якісно нових рис. Глобалізація, урбанізація, масові міграції, інтенсивна взаємодія між носіями різнорідних етнокультурних і релігійних традицій, вплив засобів масової комунікації на громадян – усе це призвело до того, що маргінальний статус став у сучасному світі не стільки винятком, скільки нормою існування мільйонів людей в усьому світі, особливо в Україні.

Драматизм маргіналізації в українському суспільстві визначається відсутністю наступності переходу від радянського соціалізму до первісного капіталізму як способу структурної стійкості, крім того маргіналізація підсилюється такими процесами, як злам принципів соціальної взаємодії, сформованих попередньою епохою. Радянська система соціальних взаємозв'язків ґрунтувалася винятково без врахування основних принципів громадянського суспільства, насамперед, принципу приватного інтересу людини, а відтак система радянських суспільних відносин ігнорувала базовий інституційний вираз принципу приватного інтересу громадянина – приватну власність. Звісно, за таких умов відносини ринку як простору всезагальної конкуренції соціальних суб'єктів у найрізноманітніших сферах суспільної

життєдіяльності (насамперед, у економічній та політичній) були суттєво звужені. З одного боку, це створювало ефект стабільності суспільного організму, з іншого – мінімізувало явище маргіналізації і фактично заганяло його у підпілля, створюючи потенційну загрозу маргінального вибуху в майбутньому.

Злам вказаного вище принципу соціальної взаємодії в умовах сучасної України, розгортання приватновласницьких, ринкових, конкурентних засад, безсумнівно, кардинально змінили і змінюють сьогодні саму атмосферу людських відносин. Це суттєво позначається на життєдіяльності як усього українського соціуму, так і його окремих представників.

В умовах трансформації засадних основ буття українського соціуму важливим фактором його маргіналізації стала втрата значущості функцій колишніх суспільних інституцій, що раніше «цементували» явище ідентичності. Власне кажучи, мова іде про інституційну трансформацію сучасного українського суспільства. Ті суспільні норми та інституції моралі, честі, солідарності, колективізму, гуманізму тощо, які в попередню епоху лежали в основі суспільної ідеології та психології, у наш час змістовно змінилися. Вектор цих змін повернувся на 180 градусів. Усе те, що колись було суспільно значущим, сьогодні відкинуто. А суспільні інституції такі, як сім’я, родина, школа, трудовий колектив зазналио невідворотних змін у відповідності з тим, як змінилися засадні принципи суспільної взаємодії в цілому.

Не менш важливою є така особливість маргінальних перетворень сучасної України, як розрив із власною культурною спадщиною, формування нової ідеології країни, утворення ідеологічної напруженості між центром і периферією. Це пов’язано з тим, що трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві відбуваються з різними темпами і напрямками. Таким чином виникає конфлікт традиційних цінностей, традиційної культури, звичного

тлумачення історії та нових цінностей, які орієнтуються на інші зразки культури та інші схеми як світової, так і вітчизняної історії, безоглядне заперечення нормативно-інституційних та ідеологічних засад, які в попередню епоху створювали каркас усієї духовно-світоглядної матриці, а відтак були певними буттєвими рамками, за якими людина будувала власний світ, власну ідентичність. Їх швидкоплинне або повільне руйнування відкрило суспільні шлюзи для маргіналізації великих мас людей сучасної України.

Нарешті, варто сказати про ще один аспект, який характеризує відсутність наступності переходу українського суспільства від радянського соціалізму до первісного капіталізму як способу структурної стійкості. Йдеться про накладання соціальної та вікової кризи в молоді та людей похилого віку. Як відомо, молодь являє собою ту частину будь-якого суспільства, світоглядно-духовні основи якої перебувають у постійному процесі становлення. Психіка молодої людини здатна до змістовних і навіть матричних змін. Цей процес продовжується, доки людина формує певний стабільний каркас індивідуального сприйняття світу, власних цінностей, своєї ідентичності. У цьому контексті суспільні трансформації – об’єктивна основа потрапляння молодої людини в маргінальні процеси і, як наслідок, – світоглядно-духовну кризу, що особливо помітно в українському суспільстві. Щодо людей похилого віку, то така категорія громадян – люди «загартовані», «цементовані» колишньою суспільною системою. Вони мають стійкі світоглядні цінності, відмовитись від яких практично не можливо. В умовах руйнації основних принципів радянської суспільної системи чимала маса людей похилого віку складають значну частину маргіналів, викинутих за межі суспільного життя. Це їх особиста трагедія і надзвичайно гостра суспільна проблема сучасної України.

Отже, будь-який процес трансформації неможливий без появи маргінальних прошарків, проте в Україні темпи

маргіналізації стають загрозливими. Характерна риса стану маргінальності в Україні – масова спадна мобільність в умовах загальної кризи, що носить вимушений характер, оскільки вона здійснюється під впливом зовнішніх факторів, пов'язаних із соціально-економічною й соціально-культурною трансформацією суспільства.

Процес маргіналізації супроводжується втратою особистістю ідентифікації з певною соціальною групою та зміною соціально-психологічних орієнтацій. Це зумовлює соціальні переміщення певної частини індивідів, однак «уходження» в нову соціальну групу відбувається не миттєво, інколи – це довготривалий процес. У індивіда формується суб'єктивна самооцінка власних можливостей залежно від самооцінки ситуації; окреслюється стратегія нової поведінки.

Отже, важливим є вивчення умов і факторів маргіналізації населення в Україні.

Як невід'ємні елементи трансформацій, змін, переходів, практично всі соціальні зміни створюють ефекти маргіналізації. У процесі переходу індивід потрапляє на кордоні між новим і старим, якщо перехід виявився невдалим, то така ситуація може перетворити повноцінного члена суспільства на «декласований елемент».

«Головна відмінність сучасного українського суспільства від західного полягає в тому, що в нашій країні маргінали становлять більшість, а не меншість населення. Ізоляція й низька соціальна активність, будучи наслідками бідності, виступають основними її супутниками. Витіснення людей з економічної сфери, соціальна ізольованість призводять до відсутності механізмів впливу громадськості на процес прийняття рішень» [97, с. 226–227]. Фактичне безсилля та безправність, відсутність дієвих механізмів реалізації власних соціальних, економічних і політичних інтересів – продуктивне тло масової маргіналізації населення в сучасному українському суспільстві.

Головною ознакою маргіналізації виступає руйнація соціальних зв'язків. Ми спостерігаємо за руйнуванням економічних, соціальних і духовних зв'язків. Економічні зв'язки відновлюються досить швидко, на відміну від духовних, що залежать від перегляду життєвих позицій і побудови нової ієрархії цінностей.

Говорячи про тотальність такого явища, вивчення в якості початкової причини маргінальної ситуації в українському суспільстві якогось одного чинника буде нелогічним, оскільки це результат взаємодії комплексу соціальних чинників: внутрішніх і зовнішніх. До внутрішніх ми віднесемо втрату соціального статусу і нездатність адаптуватися до нових умов, а до зовнішніх – міграцію, соціальні та економічні потрясіння в суспільстві. Оскільки основними детермінантами процесу маргіналізації в сучасному українському суспільстві виступають спад в економіці, безробіття, міграції, зростання злочинності, криза системи цінностей можна виділити такі чинники маргіналізації, як економічний, політичний, соціальний. Поєднання різноманітних чинників у житті окремої людини підсилює можливість маргіналізації.

Серед основних історичних причин маргіналізації можна назвати відчуження людини від власності, зниження рівня духовності, самопожертва заради безкорисного патріотизму. Багаторівневий політичний, економічний, комунікативний простір України як незалежної країни ніколи не планувався. Внаслідок накладання різномасштабних просторово-часових процесів посилилась енергетика маргінальних станів, руйнівних тенденцій у суспільстві та економіці. Влада звикла мати справу з найдешевшим товаром – людиною.

Одним з найвагоміших факторів маргіналізації в суспільствах, що трансформуються, стає масове безробіття. Зайнятість населення – це соціально-економічна категорія. Збільшення кількості безробітних сприяє поповненню армії викинутих на узбіччя життя, тобто маргіналів.

Безробіття зумовлює розповсюдження неформальної зайнятості, нелегітимних способів отримання доходу, що лише поглиблює ступінь маргіналізації й соціального виключення певних прошарків суспільства в Україні. Юридичні та соціальні гарантії не поширюються на цю категорію, що зумовлює, зокрема, кризу професійної ідентифікації й збільшення латентної ідентичності: «винагороджувані фахові ідентичності» в тіньовій економіці не називаються ні в соціологічних опитуваннях…, ані в податковій інспекції» [118, с. 162].

Переселення – важливий елемент спадної соціальної мобільності, тому що більшість людей переходить із середньої сходинки соціальної ієрархії на нижчу. Пересилившись, мігрант утрачає родину, соціальний статус, житло, роботу, друзів. На новому місці проживання йому потрібно відновити попередньо втрачені статуси, інтегруватися в нове соціокультурне середовище. Це достатньо складно, оскільки багатьом кваліфікованим працівникам приходиться виконувати роботу звичайних низькооплачуваних працівників.

Великою проблемою для мігрантів стає отримання соціально-правового статусу на новому місці проживання. Об’єктивні труднощі в матеріальній сфері, поєднані з труднощами від утрати майна, поганих побутових умов, викликають ситуацію множинної маргінальності, зумовлену необхідністю адаптації до нового середовища.

Серед об’єктивних факторів, що загострюють маргінальну ситуацію вимушених переселенців, варто відзначити ставлення до них місцевого населення, яке не завжди є поблажливим до чужинців.

Потрапляння мігрантів в інокультурне середовище спричинює дисбаланс у системі «людина – середовище», загострюючи проблему культурного характеру. Примусові мігранти володіють маргінальною етнічною ідентичністю,

балансуючи між двома культурами, не володіючи при цьому належним чином нормами та цінностями жодної з них.

Трудова міграція за межі України постає як спосіб подолання економічної маргінальності, але при цьому не долається соціальна маргінальність у цілому, зокрема може додаватися її культурний тип. «Через те, що основна частина трудової міграції за межі України відбувається нелегально та поза сферою регулювання трудових стосунків, трудові мігранти стають «двічі виключеними»: у країнах докладання своєї праці вони не можуть ні реально, ні навіть формально користуватися правами громадянина» [201, с. 84].

Стан маргінальності мігрантів, з одного боку, веде до деперсоналізації, породжує внутрішнє напруження, психічні розлади, з іншого – поєднання елементів різних культур може призвести до збагачення особистості за умови розвитку її творчих здібностей і задоволення елементарних потреб.

Отже, усі зміни соціальної ситуації для мігрантів можуть сприяти їхньому підйому на нову вищу сходинку, або опускати на нижчу внаслідок недостатньої підтримки з боку суспільства, держави та відсутності власних зусиль.

До проявів маргінального в Україні належать: різка поляризація соціальних верств за рівнем життя; перевага спадної соціальної мобільності в умовах загальної кризи; занепад колишнього середнього класу; збільшення периферійних верств тих, хто, не ідентифікуючи себе з основними соціальними групами, не бере участі у діяльності центральних інститутів; утрата суспільством колишньої єдності; зростання соціального відчуження; розрив соціальних і культурних зв’язків; наростання в периферійних верствах почуттів розгубленості, непевності, тривоги, нестабільності, дезорієнтації, аномії, утрати звичних і перевірених орієнтирів, що призводить до відчуття себе чужим у рідному суспільстві; добровільний відхід цілих соціальних груп за межі панівних відносин; замкнутість у субкультурах; культурна й духовна фрагментарність;

збільшення кількості сект; зростання рівня злочинності та наркоманії серед молоді за умов неконтрольованого суспільством завершення формування ідентичності; вороже ставлення до центральних інститутів влади й протестна поведінка; сепаратистські настрої й політичний екстремізм; зайва заполітизованість більшості суспільних процесів; конфлікт етнічних, релігійних і цивільних ідентичностей у ситуації ідеологічної невизначеності; відсутність політичної суб'єктності.

До об'єктивних показників маргінальності можна віднести: територіальні переміщення; соціально-професійні переміщення, викликані новою ситуацією у сфері зайнятості внаслідок економічних змін; економічні переміщення, пов'язані з майновим розчленуванням суспільства.

Суб'єктивні показники маргінальності: ступінь самооцінки примусового чи добровільного переміщення; ступінь усвідомлення кардинальності зміни соціально-професійного статусу; оцінка підвищення чи пониження власного соціально-професійного статусу.

Сучасна соціальна дійсність України, що характеризується категоріями перетворення, транзитивності, трансформації структурного та соціокультурного рівнів соціуму, уключає в себе якісні зміни всіх елементів соціокультурного поля – цінностей, норм, ідеалів, можливостей. Це призводить до руйнування усталених соціальних відносин, зміни в соціально-економічній сфері, появи нових технологій, статусів і соціальних ролей та пов'язаних із цим модифікацій способу життя. Посилюється необхідність формування нових практик, корінних змін у структурі ідентифікації індивідів у низці соціальних позицій. Позбавившись звичних ролей та функцій, утративши орієнтири особистісних біографій, соціальні суб'єкти тим самим опинилися в становищі невизначеності, перехідності, що інтерпретується в рамках філософської традиції категорією «маргінальність».

У сучасних характеристиках маргінальності, зазвичай, переважають негативні аспекти, цей термін використовують як маркування для неблагонадійних соціальних груп, щоб підкреслити їх проблемність для суспільства. З одного боку, такий підхід пов'язаний з несприйняттям різноманітних девіацій і тлумаченням їх як суспільних проблем; а з іншого, існує ряд причин щодо негативної інтерпретації маргінальності: по-перше, наявність периферійних соціальних груп, що негативно впливають на суспільство та розглядаються як проблемні групи, виступаючи об'єктом соціальної політики й соціального контролю; по-друге, занадто тривале перебування в маргінальному стані призводить до того, що соціальні зв'язки та взаємовідносини індивідів утрачають свою цінність, відображаючись у поведінці людей з деструктивною спрямованістю. Саме ці фактори зумовлюють негативний зміст соціальної спрямованості маргінальних процесів. Маргінальність пов'язується з утратою попередньої системи цінностей і невизначеністю нових ціннісно-нормативних засад існування. Цей процес можна перенести на українське суспільство. «Коли людина, яка цінувала людську гідність вище, аніж матеріальну вигоду, раптом змінює свої пріоритети, виявляється, що вона легко може виразити людську гідність у матеріальному еквіваленті [48]. Збільшення деструктивного напрямку процесів маргіналізації в Україні спричиняє необхідність вивчення основних детермінантів цього явища.

Сучасне українське суспільство в умовах зростання економічних, політичних, соціокультурних проблем відзначається непередбаченістю, зростанням безробіття, цін, злочинності, зниженням якості життя. Як наслідок – зростання самовбивств та інших проявів девіантної поведінки людини. Серед основних маргінальних груп сучасного українського суспільства називають: збіднілі верстви населення, безробітні, «елітна» група населення, люди похилого віку, молодь, мігранти тощо.

Водночас зростає чисельність людей, які втрачають етнічне чи національне коріння, вважаючи себе космополітами, лібералами в найбільш широкому розумінні цих понять, громадянами світу, які піддають ерозії цінності, принципи, інститути [38, с. 12].

Специфіка маргіналізації українського суспільства проявляється в тому, що в її процесі з'являються так звані «нові маргінали», які відрізняються від маргінальних груп стабільного, повноцінного суспільства. Поняття нові маргінальні групи першочергово було пов'язане з кризою зайнятості, спричиненою науково-технічною революцією (індустріалізацією). Науковці дійшли висновку, що поряд з визнаними традиційними маргіналами – «переважно люмпен-пролетаріатами, для яких характерна була повна десоціалізація, ідентифікація зі злочинним світом, відсутність освіти та професійної кваліфікації, низький рівень соціальних очікувань та інше, а також груп, що знаходяться на шляху до перетворення в люмпенів» [40, с. 55]; утворюються численні нові маргінальні групи. «До цієї категорії належать особистості, витіснені з виробничого процесу, але, водночас, з високим рівнем загальної та професійної підготовки, завищеними соціальними очікуваннями, високою політичною активністю й здатністю формулювати свої прагнення в ідеологічній формі» [40, с. 55]. Отже, це високоосвічені, політично активні люди з розвиненою системою потреб, з великими соціальними очікуваннями. У процесі декласування маргінальні групи змінюють систему цінностей, яка була в них раніше. З'являється індивідуалізм, асоціальна поведінка. У суспільстві зростає апатія, відчуття безвихідності, безнадійності, утрачається віра в майбутнє. Постійний стрес призводить до деморалізації, яка проявляється в зростанні наркоманії, алкоголізму, та до агресії, для якої характерна кримінальна поведінка. Основне джерело виникнення й поповнення таких груп – спадна соціальна мобільність груп, які поступово втрачають свої позиції в соціальній структурі

суспільства. У середовищі нових маргінальних груп І. Попова виділяє два типи: по-перше, соціальні групи, які втратили власний соціальний статус і не мають можливості отримати новий статус, який відповідав би новим потребам; по-друге, групи, які набули новий відмінний соціальний статус, що суттєво відрізняється від попереднього, але не можуть його адекватно функціонально забезпечити у зв'язку з відсутністю дієвих механізмів на рівні суспільства [168, с. 67].

Серед нових маргінальних груп ті, які через економічні зміни змушені змінити свій соціально-професійний статус, а також ті, які намагаються адаптуватися до нових умов під час кризи; мігранти – серед яких і біженці і ті, яких примусово виселили. Крім того, серед нових маргіналів працівники науки, культури, освіти, люди похилого віку, випускники шкіл і вузів, які не змогли влаштуватися на роботу. Як наслідок, в Україні відбувається маргіналізація суспільства «зверху» (кланова) і «знизу» (люмпенізація), яка протидіє національним та демократичним цінностям.

За статистичними даними Міжнародної організації праці, половина людства у світі отримує менше ніж два євро на добу, а одна п'ята населення планети живе на суму одного євро на добу, зауважимо, що прибутки кожного з 200 найбагатших людей планети збільшуються щосекунди на 25 євро.

Зі зростанням маргінальності в суспільстві зростають суперечності, які утворюють підґрунтя для глобальних криз, наслідки яких важко передбачити.

Н. Коваліско підкреслює, що перехідний стан українського суспільства безумовно ускладнює соціальну самоідентифікацію й природно породжує феномен маргінальної людини [98, с. 87].

Отже, роблячи висновок, зауважимо, що в умовах соціокультурної трансформації українського суспільства виникає ціннісна невизначеність, при якій стара шкала цінностей втрачає актуальність, а нова не встигає

сформуватися. Внаслідок кризи ідентичності, маргіналізації суспільства відбувається перехід до нестабільного існування. Соціокультурна криза – основа негативних процесів у політиці, економіці, культурі, а також у духовному житті людини. Усе це підсилює деструктивізм маргінальності.

Як результат, формуються маргінальні групи бідних, безробітних, мігрантів, «нових маргіналів». Проектування маргінальності на безробіття призводить до збільшення кількості психогенних захворювань, злочинів та суїцидів. Це пояснюється тим, що людина, яка втратила роботу, залишається не лише без засобів для існування, але й без звичних соціальних зв'язків, звичної діяльності та способу життя.

3.2. Основні контексти ідентичності маргінала в українському суспільстві

Даний підрозділ є завершальним у нашому монографічному дослідженні, який надасть певні прикладні дані, що ілюструють проблему ідентичності маргінального індивіда в сучасному українському суспільстві.

Площиною методологічної лінії даного підрозділу є те, що аналіз проблеми ідентичності індивіда в сучасному українському суспільстві неможливо здійснити без дотримання низки вимог. Перша з них полягає в сутності маргінального, а також сутності ідентичності як проблеми маргінальної людини. Адже очевидним є те, що ідентичність маргінала та ідентичність не маргінала (нормала) – це за своєю сутністю близькі, але якісно різні рівні прояву людського «Я». Звідси випливає, що розвідки ідентичності маргінального індивіда сучасного українського суспільства мають бути чітко «вплетені» в сутність маргінального як явища порубіжного, межового, навіть позамежового. Все те, що створює сучасному українському представникові сучасних українських реалій умови перехідності, непевності,

соціального та психологічного дискомфорту, врешті соціального стресу – все це має бути обов'язковою умовою дослідження проблеми ідентичності. Нагадаємо, що по своїй суті ідентичність маргінального індивіда – це процес специфічний, основний зміст якого полягає в тому, що людина намагається одночасно і утримати власне «Я», притаманне її ідентичності, і змінити себе так, щоб пристосуватися до нових, по суті, маргінальних умов з метою виходу з них і набуття чітко визначеного соціального статусу.

Другою вимогою при аналізові проблеми ідентичності сучасного українського маргінала є те, що такий аналіз має узгоджуватися з головними вимірами ідентичності маргінала як явища. Мова іде про такі сторони, як буттєве стояння в якості світоглядно-смислової основи пошуку та ствердження маргіналом власноєї ідентичності, з одного боку, а також про самореалізацію особистості як діяльного виміру, принципу фукнкціонування вказаної ідентичності, з іншого. Розгортання дослідження в такому ключі дає, на наш погляд, найоптимальнішу картину проблеми, яка аналізується.

Варто в контексті вищезазначеного сказати, що яких би аргументів ми не наводили на користь тих чи інших теоретичних положень, досліджуючи феномен ідентичності сучасного українського маргінала, ми ніяк не можемо уникнути тієї головної площини, без якої аналіз будь-якого явища життєдіяльності сучасної української людини буде некоректним. Йдеться про історичні, духовно-світоглядні, морально-етичні, навіть своєрідні історико-генетичні підстави українства в цілому, його ментальності, душі. Уже зазначалося, що без історії немає українця, немає його і без тих фундаментальних політико-економічних, правових, етико-моральних та інших джерел. Сучасна українська людина – це дзеркало, у якому відбиваються всі найбільш важливі її джерела, періоди становлення, тенденції саморозгортання.

Звичайно, пошук світоглядно-духовних засад українства, наукові розвідки стандартів мислення, своєрідних архетипів, особливостей національної, соціальної, ментальної ідентичностей ведеться давно. Достатньо згадати таких відомих дослідників української діаспори, як Г. Ващенка, О. Кульчицького, І. Мірчука, Д. Чижевського та ін. Серед сучасних українських учених відзначимо, безумовно, І. Бичка, А. Бичко, П. Гнатенка, С. Кримського, М. Поповича [46; 105; 108; 109; 249]. Ці та інші автори не тільки актуалізували проблему українства, української душі, але й зробили внесок у концептуалізацію вказаного феномена. Зокрема С. Кримський зазначав, що існуванню людини властиве перетворення модусів людської присутності в світі в певні екзистенціали, тобто форми усвідомлення буття, соціальні конструкції матерії та ідей, вітальну мережу переплетення матеріального та ідеального. Екзистенціал національного буття розкривається через життєве наповнення концептів: «Дім-Поле-Храм» [105, с. 273]. На його думку, символіка концепту «Дім» позначає святе довкілля буття людини, у якому вона почуває себе господарем. Це те місце, де втілюється власна правда та воля. «Дім» – це образ родинних цінностей, це така ніша у величезному просторі буття, яка дає можливості сердечного єднання і родинної захищеності. Також «Дім» символізує вертикальне єднання народу від родини до національної солідарності. «Український народ, – писав С. Кримський, – який знайшов сили перебороти всі історичні драми, підкріплював свою стійкість специфічним менталітетом. Вихідним пунктом цього менталітету була ідея Батьківщини, богообраності своєї землі, опора на захист своєї неньки-України» [105, с. 280].

Більшість дослідників феномену українства називають сутнісними його властивостями кордоцентризм та зв’язок з довкіллям, з природою, рідною землею. На деякі основні риси українського світоглядного менталітету, які сприяли формуванню філософського мислення першого періоду

Київської Русі, вказує А. Бичко, підкреслюючи переважання екзистенціальних мотивів в українській філософській думці, кордоцентризм, при якому віддавався пріоритет «серця» над «головою», антеїзму (термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, котрий черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю-землею) та ін. [205, с. 20]. Близькі до сказаного думки знаходимо й у О. Кульчицького, який відмічав, що цілісність психіки українця пов'язана з кордоцентричністю. Це віддавало пріоритет емоційно-чуттєвому сприйманню життя перед раціонально-логічним. З іншого боку, О. Кульчицький немало говорив про вплив географічного середовища на формування стандартів психічного, світоглядно-духовного функціонування українця. І хоча цей вплив учений визнавав не прямим, а опосередкованим, все ж у своїх висновках стверджував, що українська психічна структура визначається своїм емоційно-почуттєвим характером, кордоцентричністю, інтуїтивізмом. У цьому контексті українець вибудовує особливі стосунки з природою, яка і в його свідомості, і в його підсвідомості виступає як мати, як добра, ласкава, плодюча земля, а її серцевиною – український чорнозем. А звідси – і українська душа, яка культивує в собі природу як добру первісність або первісну доброту [108, с. 57].

Характеристику української людини, української душі можна, звичайно, продовжувати, адже вище наведено дуже невелику часточку того, що зробили науковці в цьому напрямку. І все ж при всій різнобічності досліджень вказаної проблеми, у контексті саме теми ідентичності маргінальної української людини нам здається доречним звернутися до одного з відомих представників української діаспори Миколи Шлемкевича. У своїй книзі «Загублена українська людина» цей дослідник у дуже яскравій формі змалював шлях українства від XVII століття до середини минулого століття. Головна ідея його історико-філософського аналізу полягає в тому, щоб довести: сучасна українська людина – це людина

загублена [235, с. 10], розщеплена [235, с. 27] і розгублена [235, с. 34], про що свідчить наша історія, яка є надзвичайно важкою, складною, хвилеподібною з прикладами успіхів та невдач, однак, незважаючи ні на що, «загублена українська людина живе в нас і плаче в нас. І здожене нас, як не втікали б ми від неї» [235, с. 11]. Її існуванню не можуть перешкодити будь-які зовнішні умови. «Може тиран, – пише М. Шлемкевич, – може деспотичний уряд задавити на якийсь час вільну думку, може винищити цілі класи, може закувати цілі народи. Він може викривити їх психіку, але не вб'є живої душі» [235, с. 12]. І навіть якщо ця душа буде розгубленою, розщепленою, розшматованою – вона не може зникнути зовсім, а лише із зникненням самого носія – українця, українства.

На думку М. Шлемкевича розпад цілісної української людини почався у XVII столітті після того, як зазнала невдачі Хмельниччина. Після смерті Богдана козацька еліта, яка колись була образом справжнього українця – сміливого, гордого, войовничого, незалежного, зазнає трансформацій, що врешті роз'єднало українців. Одна їх частина потонула в ситій вигоді. Інша частина тієї козацької провідної верстви не могла заспокоїтися таким животінням. Вона виходила на биті шляхи історії, а що на них вже не було українських поїздів, вона пересідала до нових, російських імперських возів. Так з'явилася гоголівська людина (М. Шлемкевич). З'явився ще третій тип, як зазначає вчений, – це глибокий людський тип, що не сприйняв нової російської дійсності, але і не знизився до рівня старосвітського поміщика. У своїй душі, в самодосконаленні він шукав нового, кращого світу – це тип сковородинської людини [235, с. 17–20].

Немає нічого дивного в тому, що М. Шлемкевич не захопився жодним з показаних вище типів, бо, на його думку, справжня українська людина, справжня українська душа з'явилася не в їх середовищі: не із втечі в силу випадку, не із пристосуванства до чужих світів і не із втечі у власну

душевну шляхетність. Вона народилася з пориву створити свій власний новий світ із власних джерел і власних сил. На прапорах тієї нової української людини виписане протилежне усім трьом попереднім гасло: «Борітеся – поборете!» Сучасна українська людина – це шевченківська людина. Вона перейняла репрезентацію сучасного українства [235, с. 21].

Шевченківська людина усвідомила себе в позаминулому столітті, на рубежі XIX–XX століть. Її моральним ідеалом став вільний дух, який сам на основі свого пізнання самовизначається [235, с. 23]. У своїй сутності шевченківська людина – та, яка керується розумом. Українська людина кінця XIX й початку XX століття, – зазначає М. Шлемкевич, – переживає таку розумову революцію проти догм, традиційних звичок; проти того, що можна назвати нашим патріархальним, старим режимом. Іван Франко – найяскравіша постать тієї революції... [235, с. 24–25].

Стежачи за логікою М. Шлемкевича, можна констатувати, що формування шевченківського типу української людини – кульмінаційний момент у нашій історії. Він як вільний дух створив державу, але не утримав її. У результаті – нова криза – розщеплення. «Неначе ріка, що плила досі рівно, вдарена тепер об гранітну скелю й розщепилася від її опору. У головному світоглядна база провідної верстви розбивається на кілька» [235, с. 27]. У 30-ті роки всі розщеплення українського духу підривалися зовнішніми, роз’їдалися внутрішніми причинами. Хліборобський клас був винищений соціалістичною революцією; селянство на сході загнане в колгоспи, на заході ожебрачене польською господарською політикою; речники української сильної людини, спертої на пролетаріат, згинули в боротьбі з Москвою; ірраціональний волюнтаризм топився в мріях і заявах про силу. Подібно тому і вільний український дух у своїх виявах щораз глибше поринав у безпринциповій софістиці розумових іграшок. На думку М. Шлемкевича, розколоті в глибинах духу і з позначками розкладу ми ввійшли в другу світову війну, яка

проявила розгубленість української людини. «Ми утратили рідну землю, що нас в'язала. Ми утратили й той рідний, спільний для нас колись голубий небосхил упорядкованих і своєчасних ідей, наш живий світогляд. На перехресті доріг стоїть українська душа в латаній свитині, зшитій із поношених і потертих мислей» [235, с. 34].

Як зазначає В. Муляр, у кінці XX століття провидіння знову вирішило випробувати нас, подарувавши шанс для самореалізації. Однак розгубленість, розщепленість українства ми бачимо і зараз. А пошуки його об'єднавчих засад продовжуються з новою силою, в нових умовах [142, с. 279–280].

Аналіз поглядів М. Шлемкевича на проблему українства, української людини, української душі дає підстави, на нашу думку, констатувати: досить тривала історія українства (від XVII століття до сьогодні) – це приклад майже постійного з більшою чи меншою амплітудою відхилення маргінального статусу. Щоразу, як доля надавала нам шанс для створення себе цілісним, світоглядно повним суб'єктом історії, ми не доходили до тієї відмітки, за якою можна було говорити про українство як окремішність. Це породжувало постійні соціальні та психологічні струси, у результаті дії яких українська людина розпадалася. І всі її частини так чи інакше ставали маргінальними. Очевидно, що в такій логіці шукати українську ідентичність було складно. Не просто це робити і сьогодні.

Дуже показовими в контексті викладеної вище ідеї сучасної української людини як загубленої, розщепленої та розгубленої, а по сутності своїй великою мірою маргінальної є дослідження спільної ідентичності громадян України, яке проводилося Центром Разумкова [184; 211]. Перше з них проводилося 20–27 грудня 2005 року (опитано 2009 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України), друге – з 20 квітня по 12 травня 2006 року (опитано 11 216 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України),

третє – з 31 травня по 18 червня 2007 року (опитано 10 956 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України). У рамках вказаного дослідження респондентам пропонувалось, наприклад, ідентифікувати себе у вимірах «місце проживання – регіон проживання» – Україна, а також Радянський Союз, Росія, Європа – як індикатори ступеню вкоріненості в соціально-культурне минуле (Радянський Союз) та зорієнтованості на головні центри тяжіння сучасної України (Росія, Європа). Опитування показали, що більшість громадян України (44,4 %) ототожнюють себе з місцем (містом чи селом) проживання «в першу чергу», а лише у «другу чергу» – з Україною. Частка ж тих респондентів, які «в першу чергу» ідентифікують себе з усією Україною, становить лише третину (31,3 %). Таким чином автори дослідження констатують у більшості українців так звану місцеву (локальну) ідентичність. Єдиним регіоном, де громадяни ототожнюють себе з Україною в цілому в «першу чергу» є Західна Україна, визначена в дослідженні як Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області. У ньому всеукраїнська, а не місцева ідентичність складає відносну більшість (40,4 %) [184, с. 3].

Опосередковано переживання місцевої територіально-просторової ідентичності ілюструє і інший вимір, що характеризує укоріненість людей у тому чи іншому стандарті суспільного буття. Мова іде про ступінь близькості респондентів до жителів інших регіонів України та сусідніх (референтних) країн. Так на питання «Наскільки жителі різних регіонів України та деяких сусідніх країн близькі Вам за характером, звичаями, традиціями?» відповіді виявились такими: жителі Заходу України вважають однаково близькими до себе як жителів Польщі, так і жителів Донбасу; жителі Центру – вважають більш близькими жителів Росії, ніж Буковини, Галичини та Закарпаття; жителі Півдня – більш близькими жителів Росії, ніж Слобожанщини, Києва і

всього Центрального регіону, а жителів Росії і Білорусії – більш близькими, ніж Волині, Закарпаття, Буковини та Галичини; жителі Сходу – більш близькими жителів Росії, ніж Криму, всього Південного регіону та Києва, а жителів Росії і Білорусії – більш близькими, ніж жителів Буковини, Закарпаття, Волині та Галичини [184, с. 12].

Отже, можна з упевненістю говорити про певну територіальну роз'єднаність українського суспільства, зумовлену цілим набором факторів, серед яких, очевидно, історичний і культурний мають неабияку вагу. Показані вище дані можна кваліфікувати як і деякі ментальні розбіжності громадян різних українських регіонів, що є наслідком систематичного впливу вказаних факторів, таким чином більшість громадян сучасної України поки що не володіють достатнім рівнем територіальної ідентичності, щоб можна було говорити про якусь у даному вимірі спільну ідентичність. Єдиним винятком у цьому є Західна Україна, для жителів якої українська належність є домінуючою, а тому для них відсутня суттєва різниця між громадянами всіх регіонів України.

Подібні висновки стосуються і соціально-культурної ідентичності сучасного українця. Привертає увагу те, що, наприклад, вільно володіють українською мовою більше громадян, ніж тих, хто вважає її рідною (майже 58 % проти 52 %). 92 % жителів України володіють українською мовою на достатньому для спілкування рівні. Лише 7 % мають з цим проблеми і тільки 1 % – повідомили, що зовсім не розуміють українську мову [184, с. 4]. Поляризація українського соціуму щодо вживання державної мови нагадує територіальну. За даними згадуваного вище дослідження Центру Разумкова використовують українську мову в побуті (розмовляють вдома) значно менше громадян, ніж володіють нею, а на Півдні і Сході – менше, ніж тих, хто вважає українську мову рідною. Українська мова домінує в побуті жителів лише Західного регіону (89,2 %), переважає в побуті Центрального

(62,3 %), посідає другорядні позиції в побуті жителів Півдня (21,4 %) і Сходу (16 %), де фактично домінує російська (59,9 % та 63,4 % відповідно) [184, с. 4]. Те ж саме можна сказати і про пріоритети культурних традицій. Так, 56,3 % громадян України відносять себе до української культурної традиції, кожен дев'ятий – до російської традиції. У цілому на Заході і в Центрі домінує українська культурна традиція, на Півдні і Сході переважають радянська та російська культурні традиції, до яких віднесли себе відповідно 47,1 % та 42,7 % опитаних [184, с. 5].

Досить цікавими в контексті проблеми ідентичності маргінального індивіда є результати у вимірі громадянської ідентичності сучасних українців. Наприклад, позитивна ситуація спостерігається в ставленні людей до українського громадянства. Більшість (56,2 %) опитаних пишаються громадянством України. З іншого боку, фактично половина опитаних бажали б отримати також громадянство іншої держави (49,9 %), при цьому майже чверть із них – згодні заради цього відмовитися від українського громадянства [184, с. 9]. Це говорить про неоднозначну державницьку ідентичність українців.

На користь такого висновку говорять і інші результати опитування Центром Разумкова: 74,9 % українських громадян ідентифікують себе як патріотів України, однак, скажімо, рівень готовності захищати країну у випадку гіпотетичної війни знизився від 66,3 % у 2000 році до 53,1 % у 2005 році [184, с. 10]. Якщо до цього згадати вищенаведені дані по територіально-просторовій ідентичності українців (домінування місцевої (локальної) ідентичності в порівнянні із українською в цілому), то можна стверджувати формальний, абстрактний характер патріотизму українців, який ще не став тим ядром, за рахунок якого формується в будь-якій країні громадянська ідентичність і державницька ментальність людей. З іншого боку, очевидно патріотизм українців несе в своєму змістові більше територіального,

географічного виміру. Сучасні українці швидше патріоти України як країни, як території, а не як держави.

Суттєва відмінність у кількості українських патріотів і тих, хто готовий захищати свою державу, породжує питання про саму українську державу та й ставлення до людини, а відтак ставлення українців до власної держави. У цьому контексті цікавими для дослідження і загрозливими для нашого суспільства є результати довіри людей до інститутів сучасної української держави. Довіра громадян до Верховної Ради України в 2007 році складала 10,8 %, у 2008 році – 9 %, у 2009 році – 4,2 %; довіра до Президента країни – у 2007 році – 15,3 %, у 2008 році – 14,6 %, у 2009 році – 4,7 %; довіра до Уряду України – у 2007 році – 16,4 %, у 2008 році – 18,1 %, у 2009 році – 6,7 % [227, с. 232]. До цього потрібно додати, що після президентських та парламентських виборів стан довіри людей до влади не змінився, а тенденція падіння відповідних показників зберігається. Наприклад, якщо в травні 2010 року майже 40 % українців підтримували діяльність Президента України, то за рік перебування на найвищій державній посаді В. Януковича його рейтинг упав утричі, а довіра до нього знизилася в чотири рази. У кінці 2011 року таких людей було лише 6 % [247]. Як відомо, Революція Гідності довершила падіння довіри до В. Януковича, який під час народного виступу втік з країни.

Про деякі тривожні тенденції в розвитку громадянської, державницької ідентичності українців говорять і результати вивчення їх ціннісних орієнтацій, зокрема нещодавно було проведено соціологічне дослідження Київським міжнародним інститутом соціології, у рамках якого респонденти давали відповідь на питання, якими сторонами життя українці задоволені, а якими не задовлені, і якою мірою від цього залежить їх відчуття щастя. Показовим у цьому контексті є рейтинг безпеки країни як цінності для дорослих опитуваних: він зайняв передостаннє місце серед 15 запропонованих дослідженням із середнім балом 49. Гіршою виявилась лише

цінність участі в громадському житті із середнім балом 33. Дещо вищий цей показник при опитуванні дорослих громадян України, які працюють – 50, а місце в списку цінностей безпеки країни для таких громадян займає третє знизу [93].

Отже, можемо говорити про певний рівень кореляції між ідентичністю громадянськості, державництва та цінностями українців. Поки що факти ілюструють деякий рівень відчуженості громадян від вказаних вище цінностей. Це зумовлено, безсумнівно, низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів, однак можемо констатувати факт: українська держава і владна еліта сучасної України протягом усієї доби незалежності України не зробила кардинальних кроків у бік громадянина, поваги його потреб, інтересів, цінностей, створення умов пошуку власної ідентичності, яка б оптимально узгоджувалась з інтересами української держави. Українці дуже часто у своїй історії більше займаються собою, відсунувши на другорядні місця справи загальні, всеукраїнські, державницькі. Вони не надто пов'язують своє життя, майбутнє з такою очевидною для будь-якої держави цінністю, як безпека власної держави.

Іншою стороною певної відчуженості українців від цінностей громадянства та державництва є перевага цінностей, які характеризують вічні риси українців – екзистенціалізм, індивідуалізм тощо. Так за результатами згадуваного вище соціологічного дослідження КМІС, найвищий середній бал отримали такі цінності, які дають можливість найкраще виявити свою ідентичність. Це цінності сім'ї (середній бал – 86), роботи (середній бал – 81), упевненість у завтрашньому дні (середній бал – 76). Для громадян, які працюють, аналогічні показники середнього балу становлять відповідно 87, 81, 74 [93].

Як бачимо, більше восьми опитаних з десяти важливий вимір власної ідентичності пов'язують з роботою, трудовою діяльністю – це природно, адже людина – істота діяльна і

лише завдяки діяльності, зокрема професійній діяльності, кожен з нас ілюструє свій масштаб, свою цінність. Якщо порівняти за вказаними вище результатами досліджень КМІС цінність роботи і цінність самореалізації особистості, то ми знаходимо суттєвий розрив. Рейтинг такого виміру опитування як «Можливість реалізувати свої здібності» склав для дорослих українців лише дев'яту позицію із середнім балом 54. Дещо вищий він у відповідях дорослих українців, які працюють, – п'ята позиція із середнім балом 61, що пояснюється саме фактором працюючого громадянина. Однак для обох типів опитуваних (звичайних дорослих і дорослих, які працюють) рейтинг самореалізації виявився нижчим, ніж рейтинг, наприклад, матеріальної забезпеченості, яка для обох вказаних категорій українців займає третю позицію в рейтингу, а її середній бал суттєво вищий від середнього балу цінності самореалізації (75 проти 54 для дорослих громадян України та 75 проти 61 для дорослих, які працюють) [93].

Наведені порівняння говорять про те, що сучасні українці не повністю ідентифікують себе з роботою. Велика частина швидше пов'язує свою роботу із можливістю заробити, а питання розкриття і реалізації своїх потенційних сил є важливими лише для певної частини громадян. Для доказу цієї думки наведемо дані опитування, проведеного міжнародним кадровим порталом, де 39,5 % опитуваних найближчим часом планують змінити місце праці. Майже кожен третій (28,1 %) наразі замислюється над звільненням з місця роботи, а 6,1 % настільки не люблять свого працедавця, що готові іти геть за першої ж можливості. І тільки 26,2 % працівників не планують нічого змінювати [96]. Що ж стосується мотивів змінити місце роботи, то чверть від усіх опитаних бажають більше заробляти, інші опитані хочуть мати справу з компанією, яка володіє хорошою репутацією, ще одна частина розраховує на цікавий досвід: участь у міжнародних проектах, додаткове навчання і професійний розвиток. Як бачимо, самореалізація особистості, на жаль, не

є домінуючою в системі цінностей сучасних українців у розрізі формування і розгортання власної ідентичності. Насамкінець зауважимо, що в Євросоюзі, за даними дослідження, проведеного соціологічною службою «Eurobarometr», лише чверть жителів незадоволені своєю роботою, а показники росіян приблизно співпадають з українськими реаліями [96].

Особливої уваги в контексті даної теми заслуговують, на нашу думку, питання молодіжного середовища в сучасній Україні, адже, як було показано в попередніх підрозділах, маргінальний стан активно проявляється в умовах, наприклад, відсутності постійної роботи. З цієї точки зору молодь найбільшою мірою в порівнянні з іншими віковими категоріями працюючих громадян зіштовхується з об'єктивними факторами маргіналізації. Є і інші сторони буття молодої людини, які так чи інакше доводять її до стану маргінала – стан стресовості, при якому кардинально міняються базові засади буття молодої людини. Стрес викликає фізичну, емоційну та психологічну напругу. Він дезорганізовує життя людини, вимагає швидкого перелаштування, а значить веде до різноманітних психологічних порушень, викликаючи депресію, неврози, різноманітні тривожні стани. Якщо не боротися з такими наслідками стресу, то рано чи пізно в людини виникають захворювання. У Щорічній доповіді Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні зауважується, що в цілому зазнають стресу молоді люди: у державних установах та закладах – 38,8 %, на вулиці та в громадських місцях – 33,8 %, у навчальному закладі, де навчаються – 21,3 %, з сім'єю, родичами, що проживають разом – 51,3 %, на роботі – 44,6 % [138, с. 27]. Показник найвищої стресовості молодої людини створюють сімейні стосунки, далі робота, відсоток стресового характеру якої доходить майже до 50 %. Саме з нею пов'язані такі явища сучасного життя, як відчуття

спустошеності та безсилля, прояви черствості, безсердечності, цинізму або брутальності.

Важливий вимір ідентичності молодої людини, що убезпечує від маргінального статусу, є вибір професії, набуття освіти, подальша робота. З одного боку, українська молода людина покладається на віру у власні зусилля, щоб упевнено дивитися в майбутнє [138, с. 38]. Вона вважає бажаним найповніше співпадання здібностей і профілю роботи [138, с. 44]. З іншого боку, майже чверть студентів навчається за спеціальністю, за якою не бачить своєї професійної самореалізації на ринку праці в майбутньому [138, с. 39]. Однак, як здається, не останньою причиною тут виступає відсутність чітких меж індивідуальної ідентичності і слабке її усвідомлення молодою людиною, а також не достатньо гостро розвинута потреба в самореалізації.

Безробіття серед молодих українців – одна з прямих причин потрапляння в маргінальний статус. За даними згадуваної вище Щорічної доповіді Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні станом на кінець 2010 року молодь становила майже 1 млн. або 54,6 % усіх офіційно зареєстрованих безробітних (у 2000 році ця кількість сягала майже 1,5 млн. або 54,8 %). Результати соціологічних досліджень свідчать, що до 2001 року рівень офіційного безробіття серед молоді постійно зростав і виріс порівняно з 1995 роком майже в одинадцять разів. Починаючи з 2000 року рівень безробіття молоді поступово зменшувався в усіх вікових групах аж до 2008 року і стрімко зріс у 2009 році на 4,5 % для вікової групи 15–24 роки та на 3,4 і 3,1 % для молоді віком 25–29 та 30–34 років відповідно [138, с. 47].

Найвразливішою групою на ринку праці сучасної України є молоді люди віком 15–24 років. Це пояснюється так званим пошуком першого місця роботи. За даними Держкомстату України згідно методології МОП (Міжнародної організації праці), кожна п’ята молода людина в Україні не працює і не

навчається [83]. Саме завдяки пошуку першого місця роботи. За тими самими даними середня тривалість працевлаштування в нашій країні складає півроку. Чотири із десяти українців знаходять роботу менше, ніж за три місяці, кожен четвертий – від трьох до шести місяців, кожен десятий – від шести до дев'яти місяців, ще 6 % перебувають у пошуку роботи до одного року. При цьому кожен п'ятий український безробітний шукає роботу більше року. Експерти підтверджують, що основною причиною такої ситуації серед молоді є загальна соціальна ситуація в країні, яка, проектуючись на кожну конкретну людину і підкріплюючись матеріальною базою, визначає життєву позицію кожного. Проблема молодої людини полягає в тому, що вона лише визначається в своїх життєвих пріоритетах, має лабільну психологічну та світоглядну структуру власного «Я» і певною мірою не виробила твердих смисложиттєвих основ свого буття. Саме це на тлі невлаштованості трудового життя є сильнодіючим фактором маргіналізації молодої людини, включаючи всі негативні її наслідки.

Аналізуючи стан маргінальних процесів і пов'язаних з ними проблем пошуку ідентичності маргінального індивіда, ми зачепили далеко не весь спектр цього суспільного явища. Безумовно, схожі процеси відбуваються серед інших різних маргінальних груп сучасної України таких, як бідняки, люди похилого віку, нова українська елітна група, мігранти [126, с. 125–143]. До них обов'язково варто включити учасників ліквідації Чорнобильської катастрофи, які зазнали глибокого стресу як під час самої ліквідації, так і після неї, практично і до сьогодні. Те ж саме можна сказати про воїнів-інтернаціоналістів, насамперед «афганців», які до сьогодні своїм здоров'ям нагадують суспільству про страхіття війни. Не можна також забувати про учасників Празьких подій 1968 року та угорських подій 1956 року. А ще є ветерани та очевидці Великої вітчизняної війни, які пережили справжню маргінальність, відчувши на собі кардинальний стрес, що

принесла війна. Послідовний аналіз проблеми даного дослідження на прикладі вказаних соціальних суб'єктів не змінить загального висновку. Йдеться про те, що проблема пошуку ідентичності маргінального індивіда в умовах сучасної України – це надзвичайно гостра, багатопланова, різновекторна нагальна проблема як індивідів, так і всього українського соціуму. І вона вимагає свого послідовного осмислення і практичного вирішення.

У контексті досліджуваної в цій роботі теми окремо потрібно сказати про ті процеси, які захопили українське суспільство в останні місяці. Йдеться про Революцію Гідності (Євромайдан), окупацію та анексію Росією українського Криму, криваві події, а фактично, неоголошену військову агресію Російської Федерації проти нашої країни. Це, безсумнівно, якісним чином змінило не тільки усю мозаїку життєдіяльності українського соціуму, але й зумовило потужні перетворення в процесах маргіналізації українців та особливо у формуванні ідентичності наших громадян. І хоча детальний аналіз цих процесів, безперечно, ще попереду, все ж деякі суттєві тенденції вказаних перетворень видно і зараз. У першу чергу це стосується таких вимірів спільної ідентичності українців, як територіально-просторова, громадянська, державницька ідентичність.

Загальною тенденцією можна вважати своєрідну, за висловом керівника соціологічної групи «Рейтинг» О. Антиповича, «щільність» змін у громадській свідомості, тобто такий процес, коли самі зміни є стабільними в певному напрямку з достатньо високим рівнем прогнозованості. Сам же напрямок характеризується підвищенням майже всіх показників, які характеризують загальну консолідацію українського суспільства в питаннях територіальної єдності держави, громадянської належності українців, відданності Батьківщині та готовності жертвувати задля неї. У реальному житті це стало особливо помітним після анексії Криму Росією і початку захоплення терористами адміністративних і

військових об’єктів у Донецькій та Луганській областях, штучного виникнення самопроголошених «ДНР» і «ЛНР», а фактично – прихованої агресії Росії проти України. Підвищення показників спільної територіально-просторової, громадянської та державницької ідентичності українців можна спостерігати і зараз на прикладі неймовірного зростання популярності Державного Прапора України, Державного Гімну України. Величезна маса заходів, присвячених єдності країни, проводиться протягом останнього часу в усіх регіонах України. Що ж стосується конкретних вимірів, то можна навести багато свідчень. Якщо, наприклад, раніше за унітарну форму державного устрою (а це можна вважати опосередкованим показником спільної територіально-просторової ідентичності українців) виступало близько 50 % українців, то в червні 2014 року цей показник складав 73 % [165, с. 14]. Що ж до славнозвісної теми федералізації, то, на думку Ю. Якименка, політичного експерта київського Центру імені О. Разумкова, вона є питанням абсолютно штучним. У цілому в грудні 2013 року ідею федералізації підтримали 15,8 % українців, а в березні 2014 року – вже 14 % [164]. Як бачимо, відсоток прихильників цієї ідеї в Україні знизився. Думається, що надалі, особливо в контексті кривавих подій на Сході країни, цей відсоток суттєво знизиться. Якщо раніше до 40 % українців позитивно відгукувалися про ймовірне утворення єдиної держави в складі Росії, Білорусії та України, то сьогодні цей показник знизився до 25 %, проти такого утворення – 51 % [165, с. 14]. За словами згадуваного вище О. Антиповича, ще у лютому було зафіксовано 51 % людей, які приязно ставляться до держави Росія, а вже в березні, після подій у Криму і ще до подій на Донбасі – на рівні 30 % [165, с. 14].

У контексті ідеї про потужні зрушення в пріоритетах українців на тлі вказаних вище суспільно-політичних процесів останніх місяців проілюструємо дані опитування,

що проходило з 28 лютого по 10 березня 2014 року у відкритій групі Facebook міста Краматорська і міському форумі Краматорська з назвою «Спільна ідентичність громадян України». Результати опитування спростовують тезу про Донбас як територію проросійської, а тому антиукраїнської ідентичності. На запитання «З чим Ви найбільше пов'язуєте (ототожнюєте) себе?» 54,16 % респондентів відповіли, що з Україною і лише 12,5 % ототожнили себе з містом (селом), де живуть, 12,5 % – з регіоном проживання, по 2,08 % – з Радянським Союзом або Росією [246]. Нагадаємо, вище було сказано лише про єдиний регіон (захід України), жителі якого більше ототожнюють себе з Україною в цілому, ніж з тим регіоном, де вони проживають. Такі дані опитування у місті Краматорську говорять про те, що Донбас ідентично неоднорідний, там є багато громадян, які нічим по суті не відрізняються від інших українців. На підтвердження цих слів наведемо думку відомого українського соціолога, генерального директора Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) В. Паніотто, який зазначає, що «за багатьма показниками жителі східних областей України взагалі, і Донбасу зокрема, не так сильно відрізняються від жителів інших регіонів України» [82, с. 4].

Після Революції Гідності і подальших доленосних для України подій можна говорити і про серйозні зрушення у вимірах громадянської ідентичності українців, зростання громадянської свідомості, самоорганізованості суспільства. За даними соціологічної служби «Рейтинг», зараз більшість українців (52 %) готові терпіти економічні труднощі, вірячи в те, що в майбутньому це призведе до покращення життя. А ще недавно таких людей було значно менше – 39 % [165, с. 14]. Приблизно таку саму ситуацію можна спостерігати в згадуваному вище м. Краматорську. Як зазначають автори дослідження, розуміння громадянства інтернет-спільноти міста Краматорська дуже подібне до розуміння Заходу і

Центру (35,7 % та 23,9 % відповідно). Більшість респондентів інтернет-спільноти м. Краматорська пишаються українським громадянством («дуже» – 31 %, «скоріше пишаються» – 48,5 %) [246]. На запитання «Чи обрали б Ви Україну Батьківщиною, якщо мали б можливість вибору?» абсолютна більшість (68,5 %) відповіли ствердно, і лише 8,57 % – негативно [246].

Вищими в Краматорську є показники патріотизму – важливої складової громадянської, державницької, територіально-просторової спільної ідентичності – 91,38 % (загальноукраїнський показник – 74,9 %). Разом з тим на думку авторів опитування, з високим рівнем патріотизму не співпадає рівень готовності інтернет-спільноти міста Краматорська захищати країну у випадку гіпотетичної війни – 77,14 % яких сказали так; але ця розбіжність у рівні патріотизму й готовності захищати країну спостерігається по всій країні (53,1 %) [246]. За даними соціологічної групи «Рейтинг» загальноукраїнський показник опитуваних, які готові відстоювати територіальну цілісність України зі зброєю в руках, складає 44 %, тоді як 46 % скоріше не готові. Це, на думку керівника групи, найнижчий показник, однак у цілому достатньо хороший [165, с. 14].

Говорячи про деякі нові тенденції в процесах формування спільної ідентичності українців у територіально-просторових, громадянських, державницьких вимірах, варто зазначити, що на відміну від дореволюційного періоду, спала актуальність такої ідентичності в інших вимірах, скажімо в мовному. Можна спостерігати сьогодні пом’якшення гостроти мовної проблеми, очевидно, що це пов’язано з подіями на сході України і російською агресією. Суттєво змінюються пріоритети зовнішнього руху українського суспільства: очевидний перелом у бік Європи. За різними даними абсолютна більшість українців бачить своє майбутнє в об’єднаній Європі. Думається, що чим більше північний сусіда буде розпалювати криваві події в східних областях

України, несучи при цьому повну руйнацію інфраструктури регіону, тим менше залишиться його прихильників не тільки по всій Україні, але й у «гарячих регіонах» нашої країни. З іншого боку, постійно зростає частка бажаючих жити в Європі. Як зазначає відомий український економіст О. Пасхавер, при загальному показникові прихильників європейського вибору українців у 55–60 % тотальна його підтримка спостерігається серед молоді [161, с. 6].

Отже, можемо констатувати, що події останнього часу, які відбулися в Україні, зумовили потужні зсуви в ціннісних пріоритетах українців, зокрема у вимірах спільної територіально-просторової, громадянської та державницької ідентичності, усвідомлення ними європейського майбутнього України.

Отже, роблячи висновок, зазначимо, що маргінальні процеси в Україні – це не якась українська модель суспільного розвитку. Це загальноцивілізаційна тенденція. Україна ж, яка поступово відкривається світові і одночасно сама відкриває світ, переносить на себе всі суттєві особливості розвитку цього світу. До таких віднесемо прискорення темпів розвитку всіх без винятку сфер життя людського соціуму, інформатизація суспільного життя, інформаційне суспільство, мережевий простір, глобалізація. У цьому контексті особливу роль у створенні об’єктивної основи маргінальності відіграє асинхронність розгортання сучасної цивілізації у внутрішніх своїх складових: саме вона є найближчою причиною, найсприятливішою атмосферою маргінальності як явища. І це тенденція світова, яка є основним зовнішнім контекстом маргінальних процесів у сучасній Україні. Другий контекст маргінальних процесів в Україні – суто внутрішній. Це «маргінальність у маргінальності». Таким чином маємо два стандарти входження в маргінальні процеси: загальносвітовий і український. Їх відмінність полягає в рівні чутливості до постійних трансформацій як ознаки нашого часу та

маргіналізації багатьох (практично всіх) сфер життєдіяльності людини як неминучого наслідку таких трансформацій.

Серед основних факторів маргіналізації в українському соціумі називаємо структурні зміни, що проходять у цьому суспільстві (економічні, соціально-політичні); втрату важливості та функцій колишніх суспільних інституцій, які раніше «цементували» явище ідентичності; розрив із власною культурною спадщиною; накладання соціальної та вікової кризи в молоді та людей похилого віку. До них потрібно додати безробіття, масове переселення. Можна говорити про об'єктивні та суб'єктивні параметри маргінальності.

Головним наслідком маргінальних процесів сучасної України на рівні окремої людини є те, що вона зіштовхується з явищем поступової або швидкої загрози руйнування і навіть втрати власного «Я», власної унікальності, своєрідності та ідентичності. Одночасно це стає головною проблемою сучасного українського маргінала.

При аналізові проблеми ідентичності маргінального індивіда в сучасному українському суспільстві ми маємо виходити з історичних, духовно-світоглядних, морально-етичних, навіть своєрідних історико-генетичних контекстів українця в цілому, його ментальності, його душі. У цьому розумінні звертаємося до М. Шлемкевича, який охарактеризував українську людину як людину загублену, розщеплену та розгублену. Цей процес почався в XVII столітті, пройшов різні періоди і дав сьогодні українську людину, яка є маргінальною. Суспільно-політичні події в Україні, пов'язані з Революцією Гідності, окупацією та анексією Криму Росією, неприкрита військова агресія проти України, зумовили потужні зсуви в ціннісних пріоритетах українців, зокрема у вимірах їх спільної територіально-просторової, громадянської та державницької ідентичності, усвідомлення ними європейського майбутнього України.

Особливий зріз проблеми ідентичності маргінальної людини в сучасній Україні – молодь. Аналіз показує, що це найвразливіша частина українського соціуму, де небезпека потрапляння в маргінальний статус є найвищою. З іншого боку, саме молоді люди сьогодні вирішальним чином впливають на долю України на тлі забезпечення територіальної цілісності нашої країни та її європейських перспектив.

ВИСНОВКИ

Важливий висновок монографічного дослідження полягає в тому, що ідентичність виступає визначальною проблемою маргінального індивіда, а отже, однією з фундаментальних проблем розвитку суспільства. Це зумовлює особливий її статус у рамках гуманітарного особливо соціально-філософського знання.

В органічному взаємозв'язку явищ маргінального індивіда та його ідентичності перше з них методологічно виявляється провідним. Саме ж маргінальне розкриває свою природу у зв'язку з об'єктивними тенденціями суспільного розвитку, насамперед прискоренням історії, що ущільнює час і з певною періодичністю викликає своєрідні напруження цивілізації (М. Вебер), внутрішнім механізмом виникнення, наростання та зняття яких є механізм «Виклику – і – Відповіді» (А. Тойнбі). Кожне таке напруження – глобальний виклик людській цивілізації, що виражає найвище загострення провідної суперечності людського буття: між наявним станом життєдіяльності людей і гострою необхідністю подолати цей стан як такий, що гальмує поступ уперед. Такий «Виклик» історії рано чи пізно завершується «Відповіддю», тобто кардинальною зміною всього устрою людського життя.

У цьому процесі створюється ситуація, коли певна частина людей не встигає адаптуватися до нових умов життя й виштовхується на край, межу або навіть за межі нового соціокультурного стандарту. Так виникають типові маргінальні умови та явище маргінального людського індивіда. Ураховуючи факт постійного прискорення історії, можемо констатувати картину наростаючих напружень цивілізації, які проявляються в наш час у вигляді постійних суспільних трансформацій. Це зумовлює відповідне наростання маргінальності й розширення явища маргінальних індивідів зокрема. Сьогодні маргінальне стає суттєвою

ознакою і, таким чином, дуже важливою проблемою соціальної філософії. Явище маргінальної людини стало предметом дослідження у 20-х роках минулого століття (Р. Парк), а на початок 60-х років сформувалась культорологічна концепція маргінальності (Е. Стоунквіст – американська модель загалом), а також концепція структурної маргінальності (А. Фарж, Я. Штумський – західноєвропейська модель). Вітчизняні ж дослідження вказаного явища з'являються на зламі 80–90-х років минулого століття (Є. Старіков, К. Феофанов, В. Щапінський) і продовжуються до сьогодні.

Ідентичність як проблема маргінального індивіда характеризується як визначальна проблема буття маргінала. Маргінальний індивід – це окремий представник людського суспільства, що перебуває на зламі двох або більше соціокультурних стандартів чи поза ними й своєю життєдіяльністю та внутрішньою структурою людських сил відображає особливості кожного з них, не належачи повністю до жодного. Ідентичність – концентрована внутрішня якість індивіда, яка виражає його єство, самість. Вона характеризує індивіда з боку єдності та цілісності внутрішньої структури його людських сил. В основі ідентичності індивіда лежать природні його основи, незмінні протягом усього життя, а також система соціальних якостей, така, як суспільні інтеракції людини, тобто така ж змінна, як суспільні відносини, у яких розгортається соціалізація індивіда. Таким чином ідентичність індивіда є одночасно і стійким утворенням (завдяки природним основам індивіда) і змінним утворенням (завдяки соціальним основам індивіда). Звідси випливає, що ідентичність для індивіда, який функціонує в межах адекватного для нього соціокультурного стандарту, не є проблемою. Проблемою вона стає лише для індивіда, який через певні об'єктивні або суб'єктивні фактори втрачає або втратив зв'язок з адекватними для себе соціокультурними умовами буття, тобто для маргінального індивіда. У такому

разі виникає так звана криза ідентичності – такий стан людського індивіда, коли внутрішня композиція його людських сил (ідентичність) стає неадекватною зовнішнім умовам життєдіяльності людини. Тоді починається процес переформатування, перебудови й навіть руйнування вказаної композиції, людський індивід уходить у маргінальний статус і надалі шукає варіанти подальшого свого функціонування: від заглиблення в маргінальність до набуття нової ідентичності і, таким чином, виходу зі статусу маргінала та переходу в статус нормала.

При визначенні сутності ідентичності маргінального індивіда та формулюванні його поняття створюється враження логічної суперечності й несумісності явищ маргінального та ідентичності. Адже маргінальний індивід – це філософське поняття, яке фіксує суспільний статус окремого представника людського суспільства, що перебуває на зламі соціокультурних стандартів або поза ними й своєю життєдіяльністю та внутрішньою структурою людських сил відображає особливості кожного, не належачи повністю до жодного з них. Ідентичність індивіда – це філософське поняття, яке фіксує внутрішню, концентровану, визначальну його якість (характеристику), що виражає внутрішнє єство індивіда, самість. Як бачимо, сутність маргінального індивіда виражає змінність, нестабільність, перехідність, а сутність ідентичності – тягловість, континуальність, постійність. Насправді і перше, і друге володіє тим спільним, на чому може ґрунтуватися їхня сумісність. Об’єктивною підставою такої сумісності є, з одного боку, потенціал гнучкості, удосконалення, яким володіє ідентичність будь-якого індивіда, зокрема й маргінального у вимірі його соціальності, з іншого – потенціал нормала, яким володіє маргінальний індивід завдяки соціальній пам’яті про себе як про соціальний суб’єкт, який до потрапляння в маргінальний статус функціонував у рамках адекватних для його ідентичності соціокультурних умов. Це дає можливість зауважити, що

ідентичність маргінального індивіда – це філософське поняття, яке фіксує субстанційну, внутрішньодетерміновану якість маргінала, що, зберігаючи природно-фізіологічні основи функціонування, зазнає корінних трансформацій соціальної складової свого функціонування внаслідок набуття маргіналом статусу людського індивіда, який перебуває на зламі соціокультурних стандартів або поза ними й своєю життєдіяльністю та внутрішньою структурою людських сил, відображає особливості кожного з них, не належачи повністю до жодного.

Головні сутнісні виміри ідентичності маргінального індивіда – укоріненість у бутті (буттєве стояння) в якості світоглядно-смислової основи пошуку ідентичності маргінальним індивідом і самореалізація його особистості як діяльнісний спосіб такого пошуку. Об'єктивна їх підстава полягає в особливостях сучасного світу, який у постійному прискоренні темпів свого розвитку демонструє асинхронність, утрату континіуму, розірваність, подрібненість та ситуаційність, калейдоскопічність буття. Це створює ефект життя сучасної людини як набору подій, не пов'язаних між собою, що врешті виражається абсурдом, який за своєю суттю є маргінальним станом. Наслідки буття маргінальної людини в такому світі – світоглядна розгубленість, утрата потенціалу живучості, адаптації до постійних суспільних перетворень і загроза опинитися в маргінальному стані. Інший бік такої життєвої перспективи – безумовна вимога будувати своє життя та перспективу поза цілісністю світу, але в рамках внутрішньої цілісності власного єства, власної ідентичності. Буттєве стояння виступає гарантією збереження такої ідентичності як світоглядно-смислової її основи.

Ґрунтовна сутність самореалізації особистості як діяльнісного способу пошуку ідентичності маргінального індивіда полягає в тому, що вона актуалізує проблему так званих буттєвих цінностей, які становлять основу людської

ідентичності. Звідси випливає, що без самореалізації особистості маргінальний індивід не в змозі позбутися власного статусу й позбутися маргінальності. Є кілька найважливіші сутнісні властивості самореалізації, яка є самопроцесом як процесом свідомим, осмисленим людиною. Її вузлові виміри – самопізнання, самооцінка й самомодель як своєрідне керівництво до дії, де проявляється ще одна сутнісна риса самореалізації: цілеспрямованість і самоконструювання особистості індивіда. Самореалізація особистості – завжди вольовий процес, тобто такий, який здійснюється на межі всіх потенційних можливостей людини. Особливої уваги заслуговує потреба особистості в самореалізації – ключова мотиваційна сила її життєдіяльності. Вона є домінантною в системі потреб індивіда, характеризується полівалентністю, заміщенням та кумуляційним характером. Їхній інтегральний зміст полягає в тому, що потреба особистості в самореалізації може бути задоволена завдяки актуалізації практично всіх потреб індивіда, «підміняти», заміщувати їх, а також акумулювати в собі концентрований потенціал системи потреб індивіда й спрямовувати в ту його сферу життєдіяльності, у якій цей потенціал отримає найвищу практичну реалізацію, адекватну самості індивіда, його ідентичності. Маргінальному індивіду повне функціонування такої потреби дозволяє виходити за межі свого статусу, набуваючи статусу соціально-нормального індивіда.

Аналіз маргінальних процесів в Україні дає підстави стверджувати, що вони не є якоюсь особливою моделлю суспільного розвитку – загальноцивілізаційна тенденція. Україна, відкрившись світові, поступово «переносить» на себе всі його суттєві особливості розвитку: прискорення (ушвидшення) темпів розгортання всіх без винятку сфер життя людського соціуму, інформатизацію, мережевість і глобалізацію. У цьому контексті особливого значення набуває асинхронність розвитку сучасної цивілізації у

внутрішніх своїх складових, що виступає найбільш сприятливою атмосферою і причиною маргінальності. Другий контекст маргінальних процесів в Україні – суто внутрішній, своєрідна «маргінальність у маргінальності». Отже, два стандарти входження українського соціуму в маргінальні процеси (загальносвітовий і суто український) розрізняються в явищі безболісного або хворобливого сприйняття факту постійних змін, трансформацій як ознаки часу та маргіналізації багатьох (практично всіх) сфер життєдіяльності людини як неминучого наслідку таких трансформацій. Серед основних факторів маргінальних процесів в Україні назвемо також структурні зміни в суспільстві (економічні, соціально-політичні тощо); утрату важливості та функцій колишніх суспільних інституцій, які раніше «цементували» явище ідентичності; розрив із власною культурною спадщиною; накладання соціальної та вікової криз у молоді й людей похилого віку, безробіття, масові міграції людей.

Головний наслідок маргінальних процесів у сучасній Україні той, що на рівні окремої людини створюються об’єктивні умови для поступової або швидкої загрози руйнування й навіть утрати власного «Я», своєї унікальності, своєрідності, ідентичності. Одночасно це стає головною проблемою сучасного українського маргінала.

Аналіз проблеми ідентичності маргінального індивіда в сучасному українському суспільстві змушує звертатись до історичних, духовно-світоглядних, морально-етичних, навіть своєрідних історико-генетичних контекстів українця та його ментальності. У цьому розумінні заслуговує на увагу думка М. Шлемкевича про українську людину як загублену, розщеплену та розгублену. Цей процес був тривалим, наслідком чого є сучасний українець – людина, яка за своєю суттю є маргінальною. Такий висновок підтверджують результати багатьох досліджень, зокрема дослідження спільної ідентичності українців. Зарано було говорити про

спільну просторово-територіальну (крім жителів Західної України), соціокультурну, громадянську та державницьку ідентичність українців, проте надію на спільну ідентичність давали результати досліджень щодо знання державної мови, громадянського розуміння нації тощо. Однак процеси, пов'язані з Революцією Гідності, окупацією Криму та російською агресією проти України, спричинили потужні зрушення в пріоритетах українців, зокрема у вимірах формування їх просторово-територіальної, громадянської, державницької ідентичності, усвідомлення ними європейського майбутнього України.

Окремий висновок монографії полягає в особливій перспективності наукового, зокрема соціально-філософського як методологічного за своєю суттю аналізу ідентичності як проблеми маргінального індивіда. На нашу думку, можна прогнозувати актуалізацію таких вимірів проблеми, як її структура, конкретні соціальні механізми становлення та розгортання, маргінальні процеси серед молоді в сучасній Україні – найбільш вразливої верстви українського суспільства в зазначеному контексті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Борис Герасимович Ананьев. – Л. : Изд. Лен. у-та, 1968. – 339 с.

2. Андрущенко В. П. Історія соціальної філософії (західноєвропейський контекст) ; підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. П. Андрущенко. – К. : Тандем, 2000. – 416 с.

3. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самореалізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕмСІ», 2005. – 498 с.

4. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996. – 368 с.

5. Антология мудрости / [сост. В. Ю. Шойхер]. – М. : Вече, 2010. – 848 с.

6. Антонова Н. З. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии / Н. З. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–143.

7. Аристотель Политика / Аристотель ; [пер. с древнегреч., общ ред. А. И. Доватура] // Сочинения в 4-х т. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.

8. Атоян А. И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза / А. И. Атоян // Политические исследования, 1993. – № 6. – С. 29–38.

9. Атоян А. И. Социомаргиналистика / А. И. Атоян. – Луганск : ЛИВД Украины, 1999. – 455 с.

10. Ашин К. Г. Доктрина «массового общества» / К. Г. Ашин. – М. : Политиздательство, 1971. – 143 с.

11. Балабанова Е. С. Маргинальность в современной России. Коллективная монография / Е. С. Балабанова, М. Г. Бурлуцкая, А. Н. Демин. – М. : Московский общественный научный фонд, 2000. – 208 с.

12. Баньковская С. П. Чужаки и границы к понятию социальной маргинальности / Светлана Петровна Баньковская // Отечественные записки. – 2002. – № 6 (7). – С. 457–467.

13. Батищев Г. С. Найти и обрести себя. Особенности культуры глубинного общения / Генрих Степанович Батищев // Вопросы философии. – 1995. – № 3. – С. 103–129.

14. Баткин Л. М. Итальянское возрождение в поисках индивидуальности / Л. М. Баткин / ред. С. С. Аверинцев. – М. : Наука, 1989. – 272 с.

15. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман. – М. : Логос, 2002. – 390 с.

16. Бауман З. От пилигрима к туристу, или краткая история идентичности / Зигмунт Бауман / упоряд.: Т. С. Воропай // Національна ідентичність: Хрестоматія. – Х. : Крок, 2002. – С. 279–297.

17. Бевзенко Л. Маргіналізація в перехідному суспільстві. Зв’язок із соціальним успіхом / Л. Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. – № 3. – С. 170–172.

18. Белл Д. Социальные рамки информационного общества / Д. Белл // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С. 330–342.

19. Белинская Е. П. Временные аспекты «Я»-концепции и идентичности / Е. П. Белинская // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 140–147.

20. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 324 с.

21. Бердяев Н. А. Самопознание. Опыт философской автобиографии / Н. А. Бердяев. – М. : Мысль, 1990. – 220 с.
22. Бердяев Н. А. Я и мир объектов. Опыт философии одиночества и общения / Н. А. Бердяев // Философия свободного духа. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
23. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 422 с.
24. Бідність як ганьба неспроможного суспільства // Голос України. – 19 липня. – 2002. – № 129 (2880). – С. 22.
25. Блюм Р. И. Отчуждение и социализм / Р. И. Блюм // Философские науки. – 1987. – № 9. – С. 18–21.
26. Богомаз К. Ю. Соціологія особистісної ідентичності в просторі права. Монографія / К. Ю. Богомаз, М. С. Конох, Ю. С. Кравцов. – Дніпродзержинськ : ДДТУ, 2009. – 184 с.
27. Богомолов А. С. Античная философия / А. С. Богомолов. – М. : МГУ, 1985. – 368 с.
28. Бодалев А. А. О характеристиках идентификации и идентичности на ступени взрослости / А. А. Бодалев // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 93–98.
29. Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Жан Бодрийяр. – М. : Добросвет, 2000. – 257 с.
30. Бродецька Ю. Ю. Феномен маргінальності в сучасному українському суспільстві: теоретико-методологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук : спец. 22.00.01. «Теория, методология и история социологии» / Юлія Юріївна Бродецька. – Х., 2003. – 19 с.
31. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер // Квинтэссенция: Философский альманах. – М. : Политиздат, 1992. – 296 с.
32. Бунью Д. Нові способи бути разом / Д. Бунью // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1995. – Квітень. – С. 8–10.
33. Васильчук Ю. А. Трансформация потребностей развития личности и общества / Ю. А. Васильчук // Политические исследования. – 1994. – № 5. – С. 6–22.

34. Вергун Т. В. Адаптация этнокультурных маргиналов в иноэтнической среде / Т. В. Вергун // Этнические проблемы современности. – 1999. – № 5. – С. 45–48.

35. Вілсон Е. Національна ідентичність в Україні / Е. Вілсон // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 120–128.

36. Воробьев В. П. Социализация как комплексная культурная трансляция: проблемы переходного общества / В. П. Воробьев. – Пенза : Пензенская государственная архитектурно-строительная академия, 2001. – 165 с.

37. Воропай Т. С. В поисках себя. Идентичность и дискурс / Т. С. Воропай. – Харьков : ХДПУ, 1999. – 416 с.

38. Гаджиев К. С. Национальная идентичность: концептуальный аспект / Камалудин Серажудинович Гаджиев // Вопросы философии. – 2011. – № 10. – С. 3–16.

39. Гайденко П. П. Парадоксы свободы в учении Фихте / П. П. Гайденко. – М. : Наука, 1990. – 129 с.

40. Галкин А. А. На изломах социальной структуры / Александр Абрамович Галкин. – М.: Мысль, 1987. – 315 с.

41. Гарнцев М. А. Проблема самосознания в западноевропейской философии (от Аристотеля до Декарта) / М. А. Гарнцев. – М. : МГУ, 1987. – 216 с.

42. Гегель Г. В. Ф. Эстетика: в 6 томах / Георг Вильгельм Фридрих Гегель. – М. : Искусство, 1968. – Т. 1. – 313 с.

43. Гегель Г. В. Ф. Философия истории / Георг Вильгельм Фридрих Гегель // Сочинения: в 14 т. – М. : Соцэкгиз, 1935. – Т. 8. – 470 с.

44. Гелнер Э. Условия свободы. Гражданское общество и его исторические соперники / Э. Гелнер. – М. : Наука, 1995. – 267 с.

45. Гнатенко П. И. Идентичность: философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : ООО Арт-пресс, 1999. – 466 с.

46. Гнатенко П. И. Национальная психология / Петр Иванович Гнатенко. – Днепропетровск : ДГУ, 2000. – 213 с.

47. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / Євген Головаха. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи», 1997. – 156 с.

48. Головаха Є. І. Якщо людина звинувачує в аморальності... [Електронний ресурс] / Євген Іванович Головаха. – Режим доступу : http://for-ua.com. – Заголовок з екрану.

49. Головнева И. В. Гендерная идентичность: тенденции изменений: Монография / Ирина Владимировна Головнева. – Х. : Издательство НАУ, 2006. – 312 с.

50. Горбунова Л. Номадизм як спосіб мислення та освітня стратегія. Стаття 2. Концепти та метафори / Людмила Горбунова // Філософія освіти: Науковий часопис. – 2010. – № 1-2 (9) Інститут вищої освіти АПН України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Укр. академія політ. наук. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – С. 103–114.

51. Григорьян Б. Т. Философия о сущности человека / Б. Т. Григорьян. – М. : Политиздат, 1973. – 319 с.

52. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики / Л. П. Гримак. – М. : Политиздательство, 1987. – 286 с.

53. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / Арон Яковлевич Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.

54. Гуревич А. Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников / Арон Яковлевич Гуревич. – М. : Искусство, 1989. – 336 с.

55. Гурин С. П. Проблема маргинальности в философии и религиозной антропологии : автореф. дис. доктора филос. наук : спец. 09.00.13. «Философская антропология, философия культуры» / Станислав Петрович Гурин. – Саратов, 2003. – 46 с.

56. Гусаченко В. В. Жизнь или смерть субъекта. Очерки философской теории субъективности / В. В. Гусаченко. – К., 1995. – 160 с.

57. Гусейнов А. А. Философия, мораль, политика / А. А. Гусейнов. – М. : ИКЦ Академкнига, 2002. – 304 с.

58. Давиденко В. О. Трансформація маргінальних спільнот в умовах глобалізації: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.13 «Философська антропологія, философія культури» / Володимир Олександрович Давиденко. – К., 2010. – 16 с.

59. Данте А. Божественная комедия / Данте Алигьери. – М. : Госполитиздат, 1967. – 629 с.

60. Дашинська А. Портрет бомжа в інтер'єрі / А. Дашинська // Урядовий кур'єр. – 2004. – 29 січня. – С. 19.

61. Декарт Р. Правила для руководства ума / Рене Декарт // Сочинение в 2-х т. – М. : Мысль, 1989. – Т. 1. – 654 с.

62. Деменцева Е. Быть арабом во Франции / Е. Деменцева. – М. : Центр цивилизационных и региональных исследований, 2008. – 192 с.

63. Демографічні чинники бідності / [ред. Е. М. Лібанова]. – К. : І-т демогр. та соц. дослідж. України, 2009. – 184 с.

64. Джемс У. Психология / Уильям Джемс ; под ред. Л. А. Петровской. – М. : Педагогика, 1991. – 368 с.

65. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Эмиль Дюркгейм ; [пер. с фр. А. Б. Гофман, примечания В. В. Сапов]. – М. : Канон, 1996. – 432 с.

66. Етнічний довідник [Електронний ресурс] / М. Шульга. – Режим доступу : http://etno.uaweb.org/glossary/i.html. – Назва з екрану.

67. Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии / Ф. Энгельс. – М. : Гос. изд-во политической лит-ры. – 1952. – 203 с.

68. Эриксон Э. Детство и общество / Эрик Эриксон. – СПб. : Ленато, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.

69. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

70. Ермаков Ю. А. Манипуляция личностью. Смысл. Приемы. Последствия / Ю. А. Ермаков. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 1995. – 206 с.

71. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность как комплексная характеристика соответствия субъекта и деятельности / Е. П. Ермолаева // Психологическое обозрение. – 1998. – № 2. – С. 35–45.

72. Землюк В. П. Політична ідентичність в Україні в період кризи «розвиненого соціалізму» і здобуття державної незалежності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / Василь Петрович Землюк. – К., 2007. – 18 с.

73. Зубенко А. С. Взаимодействие личностной и социальной идентичности (социально-философский анализ): дис. ... канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 / А. С. Зубенко. – Х., 2005. – 197 с.

74. Зубенко А. С. Национальная идентичность и национальные отношения в студенческой среде в условиях современных цивилизационных сдвигов / А. С. Зубенко // Международный славянский вестник. Серия: Социология культуры. – 2004. – № 1. – С. 13–15.

75. Зубенко А. С. Особистісна ідентичність як філософська проблема і результат світоглядних та соціальних трансформацій / А. С. Зубенко // Науковий вісник. Серія: Філософія. – Х. : ХДПУ, 2004. – Вип. 16. – С. 36–41.

76. Іванов В. П. «Життєвий світ» особи / Вадим Петрович Іванов // «Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів «Життєвий шлях особи». Філософська думка. – 1982. – № 1. – С. 15–17.

77. Иванова Н. Л. Социальная идентичность и проблемы образования / Наталья Львовна Иванова. – Ярославль, 2001. – 228 с.

78. Иванова Н. Л. Структура социальной идентичности: проблема анализа / Наталья Львовна Иванова // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25. – № 1. – С. 52–60.

79. Ионин Л. Г. Идентификация и инсценировка (к теории социокультурных изменений) / Леонид Григорьевич Ионин // Социологические исследования. – 1995. – № 4. – С. 3–14.

80. Искусство и цивилизационная идентичность / [ред. Н. А. Хренов]. – М. : Наука, 2007. – 632 с.

81. Кагермазова С. Б. Проблемы маргинальности и маргинальной личности / Светлана Борисовна Кагермазова // Редкол. журн. «Вестник СПбГУ». Серия «Философия и социально-политические науки». – СПб, 1993. – 28 с.

82. Как быть с Донбасом // Зеркало недели. – 2014. – № 23 (169). – 28 июня. – С. 1, 3–4.

83. Как найти первое место работы // Комсомольская правда Украины. – 6 февраля 2013 года. – С. 14.

84. Кальной И. И. Отчуждение: истоки и современность / И. И. Кальной. – Симферополь : Таврия, 1990. – 191 с.

85. Кальной И. И. Философия : учебник / И. И. Кальной. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2003. – 448 с.

86. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде / Альбер Камю // Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. – М. : Политиздат, 1990. – С. 23–92.

87. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант // Сочинения в 6 т. – М. : Мысль, 1963. – Т. 3. – С. 69–799.

88. Карапетян Л. М. О понятиях «глобализм» и «глобализация» / Л. М. Карапетян // Философские науки. – 2003. – № 3. – С. 47–60.

89. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс ; [пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратан]. – М. : ГУ- ВШЭ, 2000. – 608 с.

90. Кемалова Л. І. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 / Ліля Ісметівна Кемалова. – Сімферополь, 2006. – 20 с.

91. Кемалова Л. И. Личность маргинала и возможности ее социализации в условиях транзитивного общества : монография / Л. И. Кемалова, Ю. Д. Парунова. – Симферополь-Керчь : Таврия, 2010. – 228 с.

92. Кивенко Н. В. Проблема социальной адаптации и свободы человека : монография / Надежда Васильевна Кивенко. – Ирпень : НУГНСУ, 2009. – 300 с.

93. Кириченко И. Жизнь: ценностные приоритеты + мотивированная деятельность / Кириченко Ирина // Зеркало недели. – 2013. – № 16 (113). – 27 апреля. – С. 12.

94. Китинг М. Новый регионализм в Западной Европе / Майкл Китинг // ЛОГОС. – 2003. – № 6 (40). – С. 67–116.

95. Книга Экклесиаста или Проповедника // Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета / [в русском переводе с параллельными местами. – Printed in Finland by Länsi – Savo Oy/St Michel Print Mikkeli], 1990. – С. 667.

96. Коваленко Ірина «Усе. Звільняюсь!» Більшість українців не задоволені своєю роботою / Ірина Коваленко // Експрес. – № 141. – 15-22 грудня 2011. – С. 2.

97. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації : навчальний посібник / Наталія Володимирівна Коваліско. – Львів: «Магнолія 2006», 2007. – 328 с.

98. Коваліско Н. В. Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення / Наталія Володимирівна Коваліско. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 240 с.

99. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Лев Коган. – М. : Мысль, 1984. – 252 с.

100. Козименко Л. Чи дозволяє сучасний стиль життя зберегти особистісну ідентичність? / Л. Козименко // Філософська думка. – № 2. – 2000. – С. 56–71.

101. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание / Игорь Семенович Кон. – М. : Политиздательство, 1984. – 335 с.

102. Коростелина К. В. Система социальных идентичностей: опыт этнической ситуации в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2002. – 246 с.

103. Костенко Н. Культура ідентичності: перетворення і визначення / Н. Костенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 68–88.

104. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз / І. О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 392 с.

105. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності / Сергій Борисович Кримський ; відповід. редактор М. В. Попович // Проблеми теорії ментальності. – К. : Наукова думка, 2006. – С. 273–302.

106. Кузьмин М. Н. Переход от традиционного общества к гражданскому: изменение человека / М. Н. Кузьмин // Вопросы философии. – 1997. – № 2. – С. 57–70.

107. Кули Ч. Социальная самость / Ч. Кули // Американская социологическая мысль. Тексты. – М. : Изд. МГУ, 1994. – С. 316–329.

108. Кульчицький О. Ю. Світовідчуття українця: Збірник наукових праць / Олександр Юліанович Кульчицький // Українська душа. – К., 1992. – С. 48–65.

109. Кульчицький О. Ю. Український персоналізм / Олександр Юліанович Кульчицький. – Мюнхен-Париж: Український вільний університет, 1985. – 192 с.

110. Лантух А. П. Маргінальна людина в системі координат українського суспільства / А. П. Лантух // Сборник

трудов Харьковского национального университета им. В. Каразина. – Х., 2002. – С. 275–278.

111. Лапин Н. И. Кризис отчужденного бытия и проблема социокультурной реформации / Н. И. Лапин // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 29–41.

112. Лапшина В. Л. Профессиональная идентичность и маргинализм сквозь призму концепции зоны ближайшего развития / В. Л. Лапшина // Сборник трудов Харьковского национального университета им. В. Каразина. – Х., 2002. – С. 264 – 267.

113. Лейнг Р. Д. Я и другие / Рональд Девид Лейнг ; [пер. с англ. Е. Загородна]. – М., 2002. – 192 с.

114. Леонгард К. Акцентуированные личности / К. Леонгард. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 2000. – 544 с.

115. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: монографія / Е. М. Лібанова. – К. : КНЕУ, 2008. – 330 с.

116. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения. Исторический смысл эстетики Возрождения / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1998. – 750 с.

117. Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии. Латинская патристика / Г. Г. Майоров. – М. : Мысль, 1979. – 431 с.

118. Макєєв С. О. Соціологічний аналіз ідентичності / Сергій Олексійович Макєєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 161–163.

119. Малахов В. С. Культура и человеческая целостность / Владимир Сергеевич Малахов. – К. : Наукова думка, 1984. – 118 с.

120. Макеев С. А. Социальные идентификации и идентичности / С. А. Макеев, С. Н. Оксамитная, Е. В. Швачко. – К. : И-т социолог. НАН Украины, 1996. – 185 с.

121. Малахов В. С. Неудобства с идентичностью / Владимир Сергеевич Малахов // Вопросы философии. – 1998. – № 2. – С. 43–53.

122. Малиновский Л. Национальные меньшинства: теория и практика / Малиновский // Коммунист. – 1990. – № 10. – С. 58–59.

123. Манхейм К. Молодежь в современном мире / К. Манхейм // Диагноз нашего времени. – М. : Юрист, 1994. – С. 425–465.

124. Маркс К. Немецкая идеология / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения, 2-е изд. – М. : Политиздат, 1987. – Т. 3. – С. 7–544

125. Маркс К. Капитал / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения в 23-х т. – М. : Издательство политической литературы, 1960. – Т. 1. – 968 с.

126. Маслов А. О. Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу / Анатолій Олексійович Маслов ; наук. ред. д-р філос. наук, проф. В. І. Муляр. – Житомир : ЖДТУ, 2004. – 165 с.

127. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Абрахам Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.

128. Маслоу А. Самоактуализация / Абрахам Маслоу // Психология личности. Тексты. – М., 1982. – С. 108–117.

129. Матета О. А. Політична та етнокультурна маргінальність у трансформаційних процесах пострадянської України : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Олексій Анатолійович Матета. – Х., 2007. – 240 с.

130. Мело А. Трансокеанский экспрес / Мело Алешандро // Художественный журнал. – 1997. – № 16. – С. 12.

131. Мельник С. Н. Социологический анализ маргинальности в социальной структуре современного российского общества на примере Приморского края : дисс.

… канд. социол. наук : 22.00.04. / С. Н. Мельник. – Владивосток, 2003. – 217 с.

132. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 118–124; № 3. – С. 104–114; № 4. – С. 91.

133. Мигунов А. С. Маргинальное искусство и психоанализ / А. С. Мигунов // Маргинальное искусство. – М. : Издат. Моск. ун-та, 1999. – С. 34–40.

134. Мирошниченко Е. А. Трансформация идентичности в эпоху модернити / Е. А. Мирошниченко // Методология, теория и практика социологического анализа современного общества. – Сб. научных трудов ХНУ им. В. Н. Каразина. – Х., 2002. – С. 234–237.

135. Митина И. В. Культурная маргинальность: концепция и процессы: автореф. дис. на соис. уч. степ. к. филос. наук : спец. 22.00.01. / Ирина Викторовна Митина. – Ростов-на-Дону, 1997. – 22 с.

136. Михайлов Н. Н. Социализм и разумные потребности личности / Николай Николаевич Михайлов. – М. : Политиздат, 1982. – 191 с.

137. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация, или Левиафан Европы? / Н. И. Михальченко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. – 440 с.

138. Молодь в умовах становлення незалежності України (1991-2011 роки): Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Державний інститут розвитку сімейної та молодіжної політики ; ред.кол.: О. В. Бєлишев (голова) та ін. – Київ, 2011. – 276 с.

139. Муляр В. І. Маргіналами не народжуються / Володимир Ілліч Муляр // Віче. – 2002. – № 1. – С. 38–43.

140. Муляр В. І.Маргінальне: зворотний бік явища / Володимир Ілліч Муляр // Віче. – 2002. – № 5. – С. 72–75

141. Муляр В. І. Передмова / Володимир Ілліч Муляр // Маслов А. О. Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу / За наук. ред. д-ра філос. наук, проф. В. І. Муляра. – Житомир: ЖДТУ, 2004. – С. 3–6.
142. Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі «індивід – суспільство» (філософсько-культурологічний аналіз) / Володимир Ілліч Муляр. – Житомир : ЖДТУ, 2005. – 320 с.
143. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) / Володимир Ілліч Муляр. – Житомир : ЖІТІ, 1997. – 214 с.
144. Навджавонов Н. О. Проблема маргинальной личности: постановка задачи и определение подходов / Н. О. Навджавонов // Социальная философия в конце XX века. – М. : МГУ им. М. В. Ломоносова, 1991. – С. 149–158.
145. Нагорна Л. П. Національна ідентичність в Україні / Л. П. Нагорна. – К. : ІП і ЕНД, 2002. – 272 с.
146. Надель-Червинская М. А. Толковый словарь иностранных слов. Общеупотребительная лексика (для школ, лицеев, гимназий) / М. А. Надель-Червинская, П. П. Червинский. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 608 с.
147. Національна ідентичність: Хрестоматія / [упоряд. Т. В. Воропай]. – Х. : Крок, 2002. – 316 с.
148. Никитин Е. П. Проблема самоутверждения личности в философии и психологии: к истории проблемы / Е. П. Никитин, Н. Е. Харламенкова // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 73–91.
149. Никитин Е. П. Феномен человеческого самоутверждения / Е. П. Никитин, Н. Е. Харламенкова. – СПб. : Алетейя, 2000. – 224 с.
150. Ницше Ф. Странник и его тень / Фридрих Ницше // Избранные произведения в 3-х томах. – М. : RECL-book, 1994. – 398 с.
151. Новейший философский словарь / [сост. А. А. Грицанов]. – Минск : изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.

152. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності / Микола Іванович Обушний. – К. : Укр. центр дух-ї кул-ри, 1998. – 204 с.

153. Овчинникова Ю. Г. К проблеме кризиса идентичности / Юлия Германовна Овчинникова // Вестн. МГУ. Сер 14, Психология. – 2000. – № 2. – С. 84–89.

154. Орбан Л. Э. Становление личности: монография / Лидия Эрнестовна Орбан. – М. : Луч, 1992. – 112 с.

155. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас / Хосе Ортега-і-Гассет // Вибрані твори. – К. : Основи, 1994. – 420 с.

156. Павленко В. Н. Представления о соотношении социальной и личностной идентичности в современной западной психологии / В. Н. Павленко // Вопросы психологии. – 2000. – № 1. – С. 135–141.

157. Панок В. Основи практичної психології: підручник / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелєва. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.

158. Папуга М. В. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання / М. В. Папуга, Т. Д. Кричковська. – Ніжин : НДПУ ім. Гоголя, 2001. – 148 с.

159. Парк. Р. Э. Культурный конфликт и маргинальный человек / Роберт Эзра Парк // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная. и зарубежная литература. Сер. 11 Социология. – М. : ИНИОН, 1998. – № 2. – С. 172–175.

160. Паскаль Блез // Таранов П. С. Анатомия мудрости: 120 философов: в 2-х т. / Паскаль Блез. – Симферополь : Реноме, 1997. – Т. 2. – С. 211–224.

161. Пасхавер А. Система выстроена так, что у нас произошел отрицательный отбор в чиновничество / А. Пасхавер // Зеркало недели. – 2014. – № 24 (170). – 5 июля. – С. 1, 6.

162. Пекелис В. Д. Твои возможности, человек! / В. Д. Пекелис. – М. : Знание, 1986. – 272 с.

163. Перессіні М. Два обличчя ідентичності / М. Перессіні // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1993. – Серпень. – С. 21–40.

164. Підтримка федерації в Україні – це російський міф [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.finance.ua/ua/~/1/0/all/2014/04/07/ 323138. – Назва з екрану.

165. «Плотность» изменений в общественном сознании // Зеркало недели. – 2014. – № 21 (167). – 14 июня. – С. 14.

166. Поляков В. И. Маргинальная личность / В. И. Поляков // Современная западная социология: Словарь. – М. : Политиздат, 1990. – С. 175.

167. Попова И. П. Маргинальность / И. П. Попова // Социологическая энциклопедия. Т. 1. – М. : Мысль, 2003. – С. 593–294.

168. Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) / И. П. Попова // Социологические исследования. – 1999. – № 7. – С. 62–71.

169. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 1 / Карл Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленко]. – К. : Основа, 1994. – 444 с.

170. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. Том 2 / Карл Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленко]. – К. : Основа, 1994. – 494 с.

171. Пращевін М. Соціокультуні орієнтації населення України в контексті загальносвітового процесу / М. Пращевін // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін. – К. : Інститут соціології НАНУ, 2002. – С. 535–542.

172. Предборська І. М. Мінливість, соціум, людина / Ірина Михайлівна Предборська. – Суми : Слобожанщина, 1995. – 136 с.

173. Пригожин И. Порядок из хаоса / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.

174. Рашковский Е. Маргиналы // 50/50. Опыт словаря нового мышления / Е. Рашковский : под общ. ред. Ю. Афанасьева, М. Ферро. – М. : Прогресс, 1989. – С. 146–149.

175. Рикер П. Герменевтика. Этика. Политика. Московские лекции и интервью / Поль Рикер. – М. : Академия, 1995. – 160 с.

176. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / Поль Рикер ; [пер. с фр. И. Вдовина]. – М. : «КАНОН-пресс-Ц», 2002. – 624 с.

177. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Рэнсом Роджерс. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.

178. Ручка А. Ціннісні пріоритети громадян України з різними політико-ідеологічними преференціями / А. Ручка // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін. – К. : Інстітут соціології НАНУ, 2002. – С. 209–222.

179. Садков Е. В. Маргинальность и преступность / Е. В. Садков // Социологические исследования. – 2000. – № 4. – С. 43–52.

180. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт ; [пер. з англ. П. Таращук]. – К. : Основи, 1994. – 223 с.

181. Сохань Л. В. Культура жизни личности как предмет исследования / Лидия Сохань // Культура жизни личности / Проблемы методологии социально-психологического исследования. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 18–36.

182. Соціальні ідентичності та практики / [під. ред. А. Ручки]. – К. : Інститут соціології НАН України, 2002. – 315 с.

183. Социальная психология личности в вопросах и ответах : [учебное пособие / ред. В. А. Лабунской]. – М. : Гардарики, 1999. – 397 с.

184. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 7. – С. 2–39.

185. Стариков Е. Н. Маргиналы, или размышления на старую тему: «Что с нами происходит?» / Е. Н. Стариков // Знамя. – 1989. – № 10. – С. 133–158.

186. Стариков Е. Н. Маргиналы и маргинальность в советском обществе / Е. Н. Стариков // Рабочий класс и современный мир. – 1989. – № 4. – С. 142–155.

187. Стариков Е. Н. Общество-казарма: от фараонов до наших дней / Е. Н. Стариков. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 1996. – 420 с.

188. Старовойтова І. І. Ідентифікація в соціальному пізнанні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.02. «Діалектика і методологія пізнання» / І. І. Старовойтова. – Одеса, 1999. – 12 с.

189. Стефаненко Т. Г. Этническая идентичность в ситуации социальной нестабильности / Т. Г. Стефаненко // Этническая психология и общество. – М. : Старый сад, 1997. – С. 97–104.

190. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : МГУ, 1983. – 284 с.

191. Стоунквист Э. В. Маргинальный человек. Исследование личности и культурного конфликта / Э. В. Стоунквист // Современная зарубежная этнопсихология: реферативный сборник. – М. : ИНИОН АН СССР, 1979. – С. 90–112.

192. Табачковський В. Життєвий світ людини і пізнання: персоналістична інтерпретація / В. Табачковський // Філософська думка. – 2006. – № 2. – С.14–34.

193. Тарасенко В. Криза соціального самовизначення в Україні. До питання про соціальну ідентифікацію українського суспільства / В. Тарасенко // Віче. – 2000. – № 11. – С. 58–68.

194. Тертуллиан Квинт // Таранов П. С. Анатомия мудрости: 120 философов: В 2-х т. / Тертуллиан Квинт Септилий Флоренс. – Симферополь : Реноме, 1997. – Т. 1. – С. 446.

195. Темкин М. В. Линейные руководители в традиционной системе управления / Михаил Вениаминович Темкин // Вестник Харьковского университета, 1989. – № 342. – С. 40–45.

196. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності / Т. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 373 с.

197. Тиллих П. Бытие, небытие и тривога / Пауль Тиллих // Московский психотерапевтический журнал. – 1994. – № 1. – С. 49–72.

198. Тойнбі А. Д. Дослідження історії. Том 1 / Арнольд Джозеф Тойнбі ; [пер. з англ. В. Шовкун]. – К. : Основа, 1995. – 614 с.

199. Тойнбі А. Д. Дослідження історії. Том 2 / Арнольд Джозеф Тойнбі ; [пер. з англ. В. Митрофанов, П. Таращук]. – К. : Основа, 1995. – 406 с.

200. Толковый словарь иностранных слов. Общеупотребительная лексика / [сост. М. А. Надель-Червинская, П. П. Червинский]. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. – 608 с.

201. Толстих Н. В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки / Наталія Вікторівна Толстих // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 81–85.

202. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – Москва: АСТ, 2004. – 781 с.

203. Ученые прогнозируют демографический взрыв // Всеукраинские ведомости. – 25 лютого 1997. – С. 4.

204. Фарж А. Маргиналы // 50/50. Опыт словаря нового мышления / А. Фарж ; под общ. ред. Ю. Афанасьева, М. Ферро. – М. : Прогресс, 1989. – С. 143–146.

205. Федів Ю. О. Історія української філософії: Навчальний посібник / Ю. О. Федів, Н. Г. Мозгова. – К. : Україна, 2001. – 512 с.

206. Феофанов К. А. Социальная маргинальность: характеристика основных концепций и подходов в современной социологии / Константин Феофанов // Общественные науки за рубежом. Сер. 11. Социология. – 1992. – № 2. – С. 70–82.

207. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / [автор-упорядник Андрущенко В. та ін]. – К. : Знання України, 2002. – 670 с.

208. Філософія: Світ людини. Курс лекцій: навч. посіб / [В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін.]. – К. : Либідь, 2003. – 432 с.

209. Философский энциклопедический словарь / [редкол. : С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.

210. Філософський словник / [ред. В. І. Шинкарук]. – 2-ге вид. перероб. і доп. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

211. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9. – С. 2–51.

212. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.

213. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции / Зигмунд Фрейд. – М. : Наука, 1989. – 456 с.

214. Фролова Н. А. Маргиналы и маргинальность в современном обществе / Н. А. Фролова. – М. : МГУ, 1993. – 24 с.

215. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. – Минск: Харвест, 2004. – 324 с.

216. Фромм Э. Пути из большого общества / Эрих Фромм // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1991. – С. 433–483.

217. Фуко М. История безумия в классическую эпоху/ Мишель Фуко ; [пер. с фр. И. К. Стаф]. – М.: АСТ МОСКВА, 2010. – 698 с.

218. Хейзинга Й. Осень средневековья. Исследования форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. Памятники исторической мысли / Йохан Хейзинга. – М. : Наука, 1988. – 542 с.

219. Хайдеггер М. Що таке метафізика / М. Хайдеггер // Питання з історії філософії. Т. 6. Зарубіжна філософія XX ст. – К. : Довіра, 1993. – С. 83–100.

220. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112–123.

221. Ходус Е. В. Феномен социальной аномии и его интерпретация в условиях современного украинского общества : дисс. … канд. социол. наук : спец. 22.01.01 / Елена Владимировна Ходус. – Днепропетровск, 1999. – 159 с.

222. Холл С. Кому нужна «идентичность» / Стэнли Холл ; упоряд. Т. С. Воропай // Національна ідентичність: Хрестоматія. – Х. : Крок, 2002. – С. 260–278.

223. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер. – 608 с.

224. Циба В. Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): навч. посіб. / Віталій Циба. – К. : МАУП, 2000. – 152 с.

225. Циба В. Філософсько-діалектичний і соціально-психологічний виміри демократичних перетворень / Віталій Циба // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К. : Укр. центр політ. менеджмента, 2003. – С. 32–51.

226. Чаплигін О. К. Ідентичність у світі, що змінюється: до визначення поняття / О. К. Чаплигін, А. С. Дорошенко // Науковий вісник. Серія: Філософія. – Харківський дж. пед. у-т ім. Г. Сковороди. – Х. : ОВС, 2002. – Вип. 11. – С. 140–145.

227. Шандор Ф. Ф. Національна свідомість населення України: природа, структура та функції / Ф. Ф. Шандор. – Ужгород : Видавництво ФОП Бреза А. Е., 2012. – 384 с.

228. Шанин Т. Формы хозяйства вне систем / Т. Шанин // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С. 109–115.

229. Шапинский В. А. К вопросу о маргинальных источниках развития культуры / Владимир Александрович Шапинский // Альтернативность общественного развития. – М. : ИФАН, 1992. – С. 14–22.

230. Шапинский В. А. Культурная маргинальность как социально-философская проблема : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.03 / Владимир Александрович Шапинский. – М., 1990. – 196 с.

231. Шапталов Б. Н. Маргиналы и социализм / Б. Н. Шапталов // Рабочий класс и современный мир. – 1990. – № 6. – С. 168–171.

232. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1999. – 539 с.

233. Шибутани Т. Социальное изменение и развитие личности / Т. Шибутани // Социальная психология. – М. : «Прогресс», 1969. – 535 с.

234. Шинкаренко Ю. Ідентичність і життєвий світ у контексті сучасних цивілізаційних змін / Ю. Шинкаренко // Філософська думка. – 2002. – № 1. – С. 78–79.

235. Шлемкевич М. Загублена українська людина / Микола Шлемкевич. – Нью-Йорк, 1954. – 158 с.

236. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление / А. Шопенгауэр // Сбор. соч. в 5 томах. – М. : Московский клуб, 1992. – 670 с.

237. Шпенглер О. Закат Европы / Вступит. ст. и комм. д. ф. н., проф. Г. В. Драга при участии Т. В. Веселой и В. С. Котляровой. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 640 с.

238. Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності / Микола Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 166–170.

239. Шульга М. О. Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи / Микола Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 5–20.

240. Шульга Н. А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты / Н. А. Шульга. – К. : И-т соц-гии НАН Украины, 2002. – 700 с.

241. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. – К. : ИС НАНУ, 1996. – 199 с.

242. Юм Д. Исследования о человеческом разуме / Дэвид Юм. – М. : Прогресс, 1995. – 237 с.

243. Юнг К. Г. / К. Г. Юнг Психологические типы / Карл Густав Юнг. – СПб. : Ювента, Прогресс-Универс, 1995. – 715 с.

244. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризисном обществе / В. А. Ядов // Социологический журнал. – 1994. – № 1. – С. 35–51.

245. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – Т. 4. – № 3–4. – С. 158-181.

246. Який насправді Донбас [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://opowiastka.livejournal.com/33160.html. – Назва з екрану.

247. Якийсь дивний такий рік // Експрес. – № 146. – 28 грудня 2011 року – 4 січня 2012 року. – С. 3.

248. Якобс Д. Європейська ідентичність: факти і вигадки / Д. Якобс, Р. Мейєр // Україна шукає свою ідентичність: зб. статей / Ред. Т. Гребнєва. - Київ : Поступ, 2004. – Вип.1.. – К. : Поступ, 2004. – С. 82–89.

249. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / В. Янів ; упоряд. М. Шафовал. – [2-е вид.]. – К. : Знання, 2006. – 341 с.
250. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Республика, 1994. – 527 с.
251. Adler H. G. Mischling attemptstofight for his rights. Ir A. Bammer Displacements: Cultural identities in question / H. G. Adler. – Bloomington, IN.: Indiana university Press, 1994. – P. 205 –215.
252. Antonovsky A. Toward a refinement of the “marginal man” concept. // Social forces. – Chapel Hill, 1956. – Vol. 35, N1/2. – P. 57–65.
253. Camarti I. Randordnungtn-Randordnungtn: Zum Erscheinungsbild marginaler Kulturen / I. Camarti // Religion und Vernunft. – Stuttgart, 1986. – S 9–20.
254. Gampbell V. Double marginality of black policemen: A reassessment / V. Gampbell // Criminology. – Beverly Hills, 1980. – Vol. 17, № 4. – P. 477–484.
255. Certeau Michel The Practice of Everyday life / Certeau Michel. – California: Californiapress, 1992. – 347 p.
256. Gist N. P. Cultural vs. social marginality: The Anglo-Indian case / N. P. Gist // Phylon. – Atlanta, 1967. – Vol. 28, № 2. – P. 361–375.
257. Derrida J. Writing and Difference / Derrida J. – Chicago, 1978. – P. 278–279.
258. Dickie-Clarc H. F. The marginal situation: A contribution to marginal theory / H. F. Dickie-Clarc // Social forces. – Chapel Hill, 1966. – Vol. 44, N3/4 – P. 363–370.
259. May R. The Origins and Significance of Existential Movement in Psychology in Existence / R. May // A New Dimension in Psychiatry and Psychology / Ed. by R. May et al. – N. Y., 1958.
260. Mead G. H. Mind, Self and Society / G. H. Mead. – Chicago: Logos, 1976. – 432 p.

261. Park R. E. Human migration and the marginal man / R. E. Park //American Journal of Sociology. – Chicago, 1928. – Vol. 33, № 6. – P. 881–893.
262. Park R. E. Race and culture / R. E. Park. – Glencoe.: Free press, 1950. – 390 p.
263. Perls F. Psychiatri / F. Perls // A New Key from the Unpublished Manuscripts of Fritz Perls; early 1950-s.

ЛИТВИНЧУК ОКСАНА ВАЛЕРІЇВНА

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА МАРГІНАЛЬНОГО ІНДИВІДА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Монографія

ЛИТВИНЧУК ОКСАНА ВАЛЕРІЇВНА

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА МАРГІНАЛЬНОГО ІНДИВІДА: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Монографія

Редактор Л.В. Ящук
Комп'ютерний набір та верстка О.В. Литвинчук
Макетування О.В. Литвинчук

Підписано до друку 27.04.2018
Формат 60*84 1/16.
Папір офс. гарнітура Times New Roman
Ум. друк. арк. 11,39
Тираж 100 пр.

Редакційно-видавничий відділ
Житомирського державного технологічного університету
вул. Чуднівська, 103 м. Житомир, 10005